

ભૂગોળવિધાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કિંમત સાડા ચાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૧૨૪૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઔગાધિનિદિવાં મૂળાચાર્ય

વિષય મ ૪૫૩: ૮૪૩: ૨: ૨

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY

PART I.

BY

A. R. DESAI,

Late First Assistant, P. R. Training College, Ahmedabad.

AND

A. M. DIWANJI, B. A.,

Personal Assistant to the Educational Inspector,
Northern Division.

ભૂગોળવિધાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

અમીંદર રેણુછાડજી દેસાઈ.

માજ ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

અને

આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.,

ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ.

બારમી આવૃત્તિ.

નકલ રૂપ૦૦૦.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મેસર્સ કંદસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, મુરત.

સુરત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 સુરતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
 ૧૧૨૫૨

PRINTED BY
 THAKORDAS MANSING AT THE "SURAT CITY"
 PRINTING PRESS NEAR CHOWTA BRIDGE, SURAT.
 PUBLISHED BY
 MESSRS. KARSANDAS NARANDAS & SONS,
 BOOK-SELLERS AND PUBLISHERS, NANAVAT, SURAT.

શિક્ષકોને સૂચના.

ત્રીજા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જિજ્ઞાસી તેમજ ગુજરાત અને ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી ગયા છે, તોપણ એને સાફ શિક્ષકોને માટે તૈયાર કરેલાં મોટાં પુસ્તકોમાંથી વિદ્યાર્થીઓના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન અપાયું હશે, તેથી બધા શિષ્યોમાં તેજ જાતનો અને તેટલોજ સંસ્કાર થયો હશે, એ કહી શકાય નહિ; માટે આ ધોરણમાં ત્રીજા ધોરણ માટે આપેલી જિજ્ઞાસુઓનો મુખ્ય ભાગ અને ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળમાં જે જે લખવામાં આવ્યું છે તે બધું વિદ્યાર્થીઓએ જાણવાની જરૂર છે, માટે તેનું સાફ પુનરાવર્તન કરાવવું. (જુઓ ગુજરાતશાળાપત્ર પુ. ૪૬, પા. ૩૦૧.)

આ ધોરણમાં ગુજરાતની જિલ્લા અને એજન્સિવાર વિશેષ ભૂગોળ શીખવવાની છે, માટે સામાન્ય ભૂગોળનું માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; કારણ કે સામાન્ય ભૂગોળ તેઓ જાણે છે. માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન રાજ્ય અને લોકો વિષે સહેજસાજ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિની ભૂગોળનું બાળકોને જોઈએ તેટલું જ્ઞાન છે, એમ ધારીને દરેક વિદ્યાર્થીને બીજા જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ વિષે જેટલું જાણવાની જરૂર છે તેટલું આ પુસ્તકમાં આપેલું છે, માટે આમાં આપેલી હકીકત દરેક બાળકે જાણવી જોઈએ. આ વિશેષ માહિતીથી ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળના તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

પોતાના જિલ્લાનો કે એજન્સિનો ઉત્તર વિભાગ સાથેનો તેમજ આસપાસના જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ સાથેનો સંબંધ છોકરાંઓના મન પર બરાબર ઠસાવી પછી પડોશના જિલ્લા વિષે હકીકત શીખવવી. ત્યાંની જમીન, ખેતી, ઝાડ, વેપાર, રસ્તા, લોકો, વગેરેને પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિ સાથે સરખાવવાં. ત્યાં પણ રાજ્યપદ્ધતિ તેમજ અમલદારોનાં નામો અને તેમની ફરજો તેજ છે એમ સમજાવવું, અને પછી તે બધાના ઉપરી કમિશનર અને તેમના હાથ નીચેના ખાલસા મુલક “ઉત્તર વિભાગ” સાથે તેનો સંબંધ જોડી દેવો. કમિશનર, એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, વગેરે આખા વિભાગને માટે રાખેલા અમલદારો અને તેમની

ફરજે વિષે જ્ઞાન આપવું. ઉત્તર વિભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો અને એન્જનિસઓના મુલકના વર્ણન સાથે રાજ્યોના અને તે ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે રાખેલા સરકારી અમલદારોનો મુંબઈ ઇલાકા અને ગવર્નર સાથે શો સંબંધ છે તેનો છોકરાંઓને બરાબર ખ્યાલ આપવો.

કોઈ પણ જિલ્લા, એન્જનિસ, ઇલાકો, પ્રાંત, કે દેશ શીખવતી વખતે અને તો માટીના નમુના બનાવી જમીનના ઢાળ, પહાડ, નદીઓ, વગેરે બતાવવાં. તેને અનુસરીને જંગલ, રણ, જમીનની પ્રત, વગેરેનો સંબંધ જોડવો. દેશની સ્થિતિ, ફરીઆથી તેનું અંતર, અને પહાડો, જંગલો, કે રણોને અનુસરીને વરસાદ ઓછો વધતો આવે છે તેનું પણ સહેજ સકારણ જ્ઞાન આપવું. તે ઉપરથી આબોહવા શીખવવી, અને આબોહવાને અનુસરીને પેદાશ, જનવર, લોકોનો ઉદ્યોગ, વેપાર, વગેરે વિષયો સંબંધપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષકે સહેજ સહેજ કારણો સાથે શીખવવા; એટલે તેમના કુદરતી ભૂગોળના પણ કંઈક જ્ઞાનનો પાયો રચાય. આ ઠેકાણે ખસુસ કરીને શિક્ષકોને સૂચના આપવાની જરૂર જણાય છે કે તેમણે બીજા ભાગમાં આપેલી પ્રાકૃતિક ભૂગોળ વાંચીને પક્ષા માહિતગાર થવું, કે જેથી નકશામાં અક્ષાંશ, રેખાંશ, વગેરે દોરેલી લીટીઓ અને તેના ઉપયોગ વિષે પણ ચોતે કંઈક જ્ઞાન આપી શકે.

આજ પ્રમાણે ઇલાકા કે પ્રાંતોનો સંબંધ જોડીને હિંદના સામ્રાજ્યની ભૂગોળ શીખવવાની છે. પ્રાંતવાર જમીનનો અને લોકોનો બેદ શો છે તે, તેમજ આખા હિન્દી રાજ્યનું ઐક્ય શા માટે ગણવામાં આવે છે તે પણ શીખવવું. આખા દેશનો સામાન્ય ચિતાર આખા પછી ઇલાકા કે પ્રાંતવાર તેની વિશેષ માહિતી આપવી.

નકશા વગર કોઈ પણ ભૂગોળનો પાઠ આપવો નહિ, તેમજ જે ભાગ પોતે છોકરાંઓને વર્ગમાં પરસ્પર સંબંધ દર્શાવીને શીખવ્યા નથી તે ભાગ ચોપડીમાંથી તૈયાર કરી લાવવાનું કહેવું નહિ. પર્વતો, નદીઓ, વગેરેનાં નામની ટીપો ગોખી જવાથી કંઈ ફાયદો નથી; પણ તેમની રચના, તેથી દેશની આબોહવા, વનસ્પતિ, લોકો, ખેતી, વેપાર, વગેરે ઉપર થતી અસર, એનું વિદ્યાર્થીને શક્તિ પ્રમાણે આપેલું જ્ઞાન તેમને વધારે કામનું થઈ પડવાનો સંભવ છે.

જે જે ભાગની ભૂગોળ ચાલતી જાય તે તે ભાગોનો પાટીઆ ઉપર નકશો દોરી એક વખત તેનું (ઉચ્ચ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ, પહાડો, નદીઓ, ઢોળાવો, વગેરે) કુદરતી સ્વરૂપ બતાવવું. ખીજી વખત ખનીજ, ખેતી, ઉદ્યોગ, વગેરેથી થતી પેદાશ; અને રેલવે, નદીઓ, વગેરે વ્યવહારના રસ્તાઓ, લખીને કે ચીતરીને બતાવવાં. ત્રીજી વખત વનસ્પતિ, જાનવર, અને લોકોની વહેંચણી; વળી એક વખત રાજકીય વિભાગો અને મોટાં શહેરો લખી દેખાડવાં. એક નકશામાં આ બધું સામટું બતાવવાથી ગુંચવાડો થાય છે, અને છોકરાંઓનાં મનમાં બધી હકીકત સાથે સારી ઠસતી નથી.

હિન્દુસ્તાનની પેદાશ, વેપાર (આયાત અને નિકાસ), અને જુદે જુદે દેશ માલ લઈ જવા લાવવાના કે દરિઆઈ રસ્તા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે. રાજકીય ભૂગોળ કરતાં વ્યાવહારિક ભૂગોળ ઉપર ઓછું ધ્યાન આપવાનું નથી. હિન્દુસ્તાનની અંદરના રેલવેના મુખ્ય રસ્તાઓથી પણ બાળકને વાકેફ કરવાં. ભૂગોળની સાથે સહેજ ઇતિહાસ પણ શીખવવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સરકારે શી ગોઠવણ કરી છે તે શીખવતાં દેશી રાજ્યોને તથા તેની વસ્તીને બ્રિટિશ રાજ્યની દેખરેખથી થતી સારી અસર વિષે પણ કહેવું. હિન્દુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ શીખવ્યા પછી “બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય”ની સાથે આપણો શો સંબંધ છે તે શીખવવું.

ભૂગોળના પારિભાષિક શબ્દો (ભૂશિર, અખાત, વગેરે) જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ પ્રસંગાનુસાર માટીના નમુનાની અને નકશાની મદદથી શીખવવા. તેની વ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી નહિ.

શહેરની પાસે વસ્તીના કે પહાડ પાસે ઉંચાઈના આંકડા આપ્યા છે તે ગોખાવવા માટે નથી, શિક્ષકે તેની મદદથી જાણીતાં શહેરો કે પહાડો સાથે તેમને સ્થૂળ રીતે સરખાવવા સાથે આપેલા છે; એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

કેળવણી ખાતાએ આગળ આપેલી સૂચનાઓનું શિક્ષકોએ વારંવાર મનન કરી તે શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી શીખવવું કે ભૂગોળનો અભ્યાસ અરસિક કે શુષ્ક થઈ જાય નહિ. (જુઓ ગુજરાત શાળાપત્ર પુસ્તક ૪૧, પા. ૨૦૦, ૩૦૩ તથા પુસ્તક ૪૬, પાનું ૨૬૮).

અંગ્રેજી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં શિક્ષકો અંગ્રેજી જાણનાર પાસેથી શીખે એ ઇચ્છવા લાયક છે.

અનુક્રમણિકા.

મુંબઈ શાળાકો	૧—૬૫
ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત	૧૧
ઉત્તર વિભાગ	૧૪
અમદાવાદ જિલ્લો	૧૪
ખેડા જિલ્લો...	૧૫
પંચમહાલ જિલ્લો	૧૭
ભરૂચ જિલ્લો	૧૮
સુરત જિલ્લો	૧૯
થાણા જિલ્લો	૨૧
દેશી રાજ્યો	૨૨
પાલણપુર એજન્સિ	૨૨
મહીકાંઠા એજન્સિ	૨૩
રેવાકાંઠા એજન્સિ	૨૪
ખંભાતનું રાજ્ય	૨૬
સુરત એજન્સિ	૨૭
જવાર સંસ્થાન	૨૮
કાઠિઆવાડ	૨૮
ગાયકવાડી રાજ્ય	૩૩
કચ્છ	૩૬
સિંધ	૩૭
મુંબઈ	૪૨
મુંબઈ પરાં વિભાગ	૪૬
મધ્ય વિભાગ	૪૭
દક્ષિણ વિભાગ	૫૬
હિંદનું સામ્રાજ્ય...	૬૬—૧૨૮
મદ્રાસ પ્રદેશો	૮૯

કુર્ગ	૯૩
અંદામાન અને નિકોબાર	૯૩
બ્રહ્મદેશ	૯૪
આસામ	૯૭
બંગાળા ઇલાકા	૯૮
બહાર અને ઓરીસા	૧૦૧
આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૦૩
દિલ્હી પ્રાંત	૧૦૭
પંજાબ...	૧૦૮
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	૧૧૧
બલુચિસ્તાન	૧૧૨
અજમેર-મહેરવાડા	૧૧૩
મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ	૧૧૩
દેશી રાજ્યો	૧૧૫
કાશ્મીર	૧૧૬
રજપુતાના એજન્સિ	૧૧૮
મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ	૧૨૦
નિઝામનું રાજ્ય	૧૨૨
મહેસુર	૧૨૪
સ્વતંત્ર રાજ્યો	૧૨૫
નેપાળ	૧૨૫
બુતાન	૧૨૬
ફ્રેંચ સંસ્થાનો	૧૨૬
દિરંગી સંસ્થાનો	૧૨૬
સિલોન...	૧૨૬

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧લો.

મુંબઈ રજાકો.

તમે ઉત્તર વિભાગ, કાઠિઆવાડ, અને ગાયકવાડી રાજ્યની ભૂગોળ શીખી ગયા; પણ એ ઉત્તર વિભાગ મુંબઈ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. જે પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી ગવર્નર હોય છે, તે પ્રાંત ઇલાકો કહેવાય છે. આપણા કમિશનર સાહેબના ઉપરી મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર છે. આ મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાંબો, સાંકડો, પટ્ટી જેવો પ્રદેશ છે; અને એની રાજધાની મુંબઈ શહેર છે, તેથી એનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડ્યું છે.

સીમા:—આ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાનની સરહદ પર જોશી તો બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપુતસ્તાન છે; પૂર્વની સરહદ પર મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો, મધ્ય પ્રાંતો, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મહેસુર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર:—આપણા ઉત્તર વિભાગના ખાલસા મુલક સાથે મુંબઈ ઇલાકાને સરખાવીશું, તો માલમ પડશે કે આ ઇલાકો લગભગ તેનાથી સાડાઐઘણો મોટો છે.*

મુંબઈ ઇલાકાના ખાલસા ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૩,૫૪૧ ચો. માઇલ અને મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬૩,૪૫૩ ચો. માઇલ, એટલે ફક્ત મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૬,૯૯૪ ચો. માઇલ છે. ગાયકવાડી રાજ્ય મુંબઈ ઇલાકાને વિભાજન નથી, પણ આપણી પાસેનું રાજ્ય છે; માટે જો તેને ઢાખલ કરીએ તો ક્ષેત્રફળ ૧,૯૫,૧૭૬ ચો. માઇલ થાય છે.

કુદરતી વિભાગો:—કેટલીક વખતે કુદરતી રીતેજ ભાષા ઉપરથી આ તો લોકોના રિવાજ ઉપરથી અથવા દેશની રચના ઉપરથી દેશના વિભાગ થાય છે. આ બધી બાબત લક્ષમાં રાખીને જો આપણે આપણો

* શિક્ષકે પોતાના નિહાના ક્ષેત્રફળ સાથે સરખાવવું.

ધલાકો તપાસીશું, તો માલમ પડશે કે કક્ષિઆત્મની ઉત્તરે આવેલા નવા દેશના લોક કચ્છી ભાષા બોલે છે. તેમ તે કચ્છના અખાત અને રણને લીધે ગુજરાતથી કુદરતી રીતે છુટા પડેલા છે. આ દેશને કચ્છ કહે છે. કચ્છની ઉત્તરે લોક સિંધી ભાષા બોલે છે, અને તે દેશ સિંધ કહેવાય છે. તે પશ્ચ કચ્છના રણને લીધે ગુજરાત અને કચ્છથી છુટા પડે છે. આપણા વિભાગમાં છેક દક્ષિણનો નિલ્સો થાણા છે; અને ત્યાંના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ થાણા નિલ્સો દમણજંગલ નદીથી શરૂ થાય છે, એટલે દમણજંગલની દક્ષિણનો બધી પહાડી મુલક મહારાષ્ટ્ર નામે જોળાય છે. એ મહારાષ્ટ્ર પરથી “મરાઠી” શબ્દ નીકળેલો છે. મહારાષ્ટ્રની છેક દક્ષિણમાં જઈએ તો જરા નિયાણનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં કાનડી ભાષા બોલાય છે અને તે ભાગ કાનડા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ધલાકાના કુદરતી રીતે પાંચ ભાગ થઈ શકે છે:—૧ ગુજરાત, ૨ કચ્છ, ૩ સિંધ, ૪ મહારાષ્ટ્ર, અને ૫ કાનડા.

રાજકીય વિભાગો:—કુદરતી વિભાગો પ્રમાણે હંમેશ રાજકીય વિભાગો હોતા નથી. રાજકીય વિભાગો તપાસતાં એક વાત યાદ રાખવાની છે, અને તે એ છે કે ખાલસા મુલક દેશી રાજ્યોથી તદ્દન અળગો છે. દેશી રાજ્યો ધ્યાનમાં ન લેતાં ઉત્તર તરફ સિંધ વિભાગ છે. આપણી દક્ષિણે મુંબઈ શહેર છે, તે એક જુદોજ વિભાગ ગણાય છે. આપણા વિભાગની અને મુંબઈની પૂર્વનો ભાગ મધ્ય વિભાગ ગણાય છે. મધ્ય વિભાગની દક્ષિણે જઈએ તો દક્ષિણ વિભાગ આવે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય પાંચ રાજકીય વિભાગો છે:—ઉત્તર વિભાગ, સિંધ, મધ્ય વિભાગ, દક્ષિણ વિભાગ, અને મુંબઈ પરાં વિભાગ.

કુદરતી રચના:—મુંબઈ ધલાકો અરબી સમુદ્રના કિનારા પર આવેલો છે. તેની ઉત્તરને સિંધ વિભાગ રણનો પ્રદેશ છે, અને તેમાં રેતીના ડુંગર છે. ઉત્તર વિભાગ અગાનો સપાટ વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેમાં પૂર્વ સરહદ પર ડુંગરો છે. મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ* પ્રદેશ છે, અને એમાં પુષ્કળ કાળી જમીન આવેલી છે. એ વિભાગમાં ઘણા ડુંગરો છે.

* શિક્ષકે ઉચ્ચ પ્રદેશ ઘ હે, તે સમજાવવું.

દક્ષિણ વિભાગમાં કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે નીચો પ્રદેશ આવે છે, અને પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા રત્નાગિરિ અને કાલાબા દરીઆની સપાટી પર દરીઆ અને પહાડ વચ્ચે આવેલા છે.*

પહાડો:—સિંધ દેશની પશ્ચિમ સરહદ પર હાલ્લા પર્વત છે. ઉત્તર વિભાગમાં નાના ડુંગરાઓ છે, અને એની પૂર્વની સરહદ પર જે ડુંગરો આવેલા છે તે વિષ્ણુચળ અને શાલગુહાવા ડાંગરો છે. દક્ષિણમાં ઉત્તરદક્ષિણ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. એ પર્વત પશ્ચિમવાદને નામે પણ ઓળખાય છે.

સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે આવેલા રત્નાગિરિ, કાલાબા, અને ચાણુ જિલ્લા કોંકણ નામે ઓળખાય છે. એમાં માયેરાન અને મહાવલેચર નામનાં ઉચાં શિખરો છે.

નદીઓ:—સિંધની અંદર જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાથી સિંધુ નદી સિંધ પ્રાંતમાં દાખલ થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ગુજરાતની જમીનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ હોવાને લીધે નર્મદા અને તાપી નદી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, તેથી નોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી પૂર્વ તરફ વહે છે. આ છેલ્લી બે નદીનો થોડો ભાગ આપણા ઇલાકામાં છે.

ગોદાવરી નદી નાશિક પાસેથી અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે.

ધોધ:—નદીનું પાણી પહાડ ઉપરથી અથવા ખડક ઉપરથી પડે છે ત્યારે તેને ધોધ કહે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ભેવા લાયક ધોધ બે છે: એક નર્મદા નદીના સુરપાળનો અને બીજો દક્ષિણમાં ગૈરલપ્પાનો. †

રણ:—મુંબઈ ઇલાકામાં કચ્છની ઉત્તરે એક મોટું રણ છે. રણમાં વનસ્પતિ હોતી નથી, અને મુસાફરોને ઊંટ પર મુસાફરી કરવી પડે છે. આ રણ આપણા સુરત જિલ્લાથી પાંચગણું મોટું છે. એ અસલ સમુદ્રનો

* શિક્ષકે માટીનો નમુનો કરી આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાની રચનાનો ખ્યાલ સારી રીતે આપ્યો.

† શિક્ષકે ધોધ આગળના કદરતી દેખાવનું વર્ણન આપ્યું. (પાઠ ૨૯, પાંચમી ચોપડી).

ફાટા હતા કે સરોવર હતું, તે નક્કી કહી શકાતું નથી. ચોમાસામાં રણમાં જ્યારે પાણી ફરી વળે છે, ત્યારે કંઈ એક ટાપુ બની જાય છે.

કિનારો:—હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો લગભગ પોણો ભાગ આ ધલાકામાં છે. સિંધમાં કરાંચી મોટું બંદર છે. દક્ષિણમાં આવતાં આપણે કંઈની દક્ષિણે કચ્છનો અસ્થાત નેઈએ છીએ. ત્યારપછી કાઠિઆવાડના કિનારા પર આવતાં ત્યાં ધણાં બંદરો જોવામાં આવે છે; પણ આ બંદરોમાં ચોમાસામાં વહાણુ રહી શકતાં નથી. કાઠિઆવાડની પૂર્વે સંભાતનો અસ્થાત છે. ત્યાંથી દક્ષિણમાં આવતાં મુંબઈ મોટામાં મોટું બંદર છે, અને દુનિયાનાં સારાં અને મોટાં બંદરોમાંનું એક છે. છેક દક્ષિણમાં કારવાર નામનું મોટું બંદર છે.

આબોહવા:—સિંધમાં રણ હોવાને લીધે તથા કોઈ પહાડ ન હોવાને લીધે વરસાદ ધણેજ ઓછો પડે છે, અને ઉનાળામાં રેતાળ જમીનને લીધે તથા વનસ્પતિની તાણુને લીધે તાપ વધારે લાગે છે. ગુજરાતમાં સિંધ કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, પણ તાપ ઓછો છે. નૈઋત્યનો ભેજવાળો પવન સદ્વાદ્રિથી ઠંડો પડે છે, અને તે ગુજરાતમાં ફરી વળે છે. સદ્વાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગ પર નૈઋત્યનો પવન બરાબર કાટપુણે આવવાથી વરસાદ રત્નાગિરિ અને કોલાળા જિલ્લા અને મુંબઈ તરફ વધારે પડે છે. મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને વરસાદ સદ્વાદ્રિ પર પડી જવાથી મધ્ય વિભાગને માટે બહુ રહેતો નથી, અને એજ કારણુને લીધે તે ભાગમાં હવા કોરી રહે છે. પશ્ચિમ બાજુએ દરીઆ પરના પ્રદેશની હવા ભેજવાળી છે ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં દરીઆ પાસે ન હોવાથી તેમજ રણના જેવી જૂમિને લીધે હવા સુકી છે.

વનસ્પતિ:—જ્યાં જ્યાં ડુંગરો હોય છે, ત્યાં ત્યાં જંગલો વિશેષ હોય છે. કાઠિઆવાડના ગીરનાર ડુંગરમાં, અને પંચમહાલ અને પૂર્વના ડુંગરો તરફ મહુડા, સીસમ, રાયણ, સાગ, અને વાંસ પુષ્કળ થાય છે. ધાટ પર સાગ, ખેર, અને વાંસ થાય છે. કાનડા તરફ મુખડનાં ઝાડ જંગલોમાં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આંબા, ફણુસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, વગેરે ઝાડ આ ધલાકામાં ધણેજરે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. સિંધમાં મુખ્ય ઝાડ બાવળ છે.*

* શિક્ષકે આ બધાં ઝાડ બનતા લગી બતાવવાં.

જ્ઞાનવર:-દેશની હુવા અને દેશની રચના પર જનાવરેનો આધાર છે. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, વગેરે સર્વ જગામાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત સિંધમાં રેતાળ પ્રદેશને લીધે જીંટ, અને ગધેડા જોવામાં આવે છે. ગીરનારના જંગલમાં સિંહ છે. ડુંગરો પર અને જંગલોમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, રીંછ, સાબર, હુકર, અને હરણ ધણાં જોવામાં આવે છે. ડુંગરો પર પાંડા પાસે, સિંધમાં જીંટ પાસે, અને બીજા ભાગોમાં બળદ પાસે ખેતી કરાવવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડના ઘોડા વખણાય છે.

વસ્તી:-મુંબઈ ધલાકાની કૂલ વસ્તી આસરે ત્રણ કરોડ છે. તેમાં નાનાં દેશી રાજ્યોમાં ૭૪ લાખ, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ૨૧ લાખ ને ૨૧ હજાર, અને ખાલસા મુલકમાં ૧ કરોડ ૯૭ લાખ છે.^૧

આપણા ધલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે, અને પારસીની વસ્તી ધણીજ થોડી છે (૮૫,૦૦૦);^૨ પણ તેઓ ચતુર, સાહસિક, અને હોશિયાર છે. મુંબઈમાં પારસીની વસ્તી વધારે છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, યાહુદી, વગેરે જોવામાં આવે છે. જંગલના ભાગોમાં બીલ, કોળી, નાયકા, વગેરે અનાથ જાત રહે છે.^૩

ધર્મ:-મુખ્ય ધર્મ પાંચ છે. હિંદુ ધર્મમાં સ્માર્ત^૪ અને વૈષ્ણવ^૫ એવા બે મોટા સંપ્રદાય છે. સ્માર્ત ધર્મવાળા શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યના અનુયાયી છે. વૈષ્ણવ ધર્મવાળા વિષ્ણુના ભક્ત છે.

બીજો ધર્મ મુસલમાનો છે. એ લોકો મોહમદ પેગમ્બર સાહેબના અનુયાયી છે.

૧. શિક્ષકે પોતાના તાલુકા અને જિલ્લાની વસ્તી સાથે આ આંકડા સરખાવવા. આ આંકડા લગભગ કે આસરે સમજવા.

૨. મુખ્ય પ્રાંતો, તેમાંનાં મુખ્ય શહેરો, તથા મુંબઈ ધલાકાના જિલ્લા, વિલાસ, તથા શહેરો, વગેરેની વસ્તીના આંકડા સને ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે દાખલ કરેલા છે.

૩. શિક્ષકે ચોથી ચોપડીના કપમા પાઠને ઉપયોગ શીખવતી વખતે કરવો, અને પોતાને જ્ઞાન હોય. તે ઉપરથી આ જાતો વિષે કંઈ કંઈ તસિક રીતે કહેવું.

૪, ૫. આ રાખડો સમજાવવા.

પારસીઓ **જરથોસ્ત** પેગમ્બરના અનુયાયી છે અને તેઓ અગ્નિને પૂજે છે.

કેટલાક લોકો **જૈન** ધર્મ પણ માને છે. જૈન ધર્મના બે મુખ્ય વિભાગ છે:—દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી.

દિગંબરી પારસનાથને આંગી ચઢાવતા નથી, પણ શ્વેતાંબરી આંગી ચઢાવે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાની સંખ્યા આ ઇલાકામાં બે લાખ છોતેર હજાર છે. તેમાં ૭૧ હજાર યુરોપીઅનો છે, અને બાકીના દેશી ખ્રિસ્તી છે. એ ધર્મવાળા **લૉર્ડ*** જસસ કાઠરના અનુયાયી છે.

ભાષાઓ:—આગળ બતાવ્યું છે તેમ સિંધમાં સિંધી, કચ્છમાં કચ્છી, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી, અને છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે.

કચ્છની અંદર અને કાઠિયાવાડના દરીઆકિનારા પરના ભાગમાં કચ્છી ભાષા બોલાય છે. તે ગુજરાતી અને સિંધીનું મિશ્રણ છે; અને તે માત્ર બોલવાનાજ કામમાં આવે છે.

મુસલમાનોની સામાન્ય ભાષા ઉર્દૂ છે.

ગુજરાતમાંના કેટલાક મુસલમાનો ગુજરાતી અને દક્ષિણના કેટલાક મરાઠી બોલે છે.

ધંધાઓ:—મુંબઈ ઇલાકાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને તેમાં વસ્તીનો અડધા ઉપરાંત (૬૪ ટકા જેટલો) ભાગ કામે લાગેલો છે. એ ઉપરાંત બીજા મુખ્ય ધંધા કારીગરી કે મજૂરી, વેપાર, અને ખાનગી નોકરી છે.

ગામડામાં કેટલાક જાડું સુતરાઉ કાપડ વણીને, કેટલાક નોકરી કરીને, અને કેટલાક સાધારણ ઉપયોગની વસ્તુ બનાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. મોટાં શહેરોમાં વણુવા, કાંતવા, વગેરેનાં સાંચાકામ ઉધણાં

૧. આ શબ્દ સમજાવવો. * લૉર્ડનો અર્થ અહીં શ્રી જેવો થાય છે. ખ્રિસ્તી લોકો લૉર્ડનો અર્થ આ જગાએ પ્રભુ કરે છે.

નય છે, અને તેમાં પણ લાખો માણસોને રોજ મળે છે. ખાલસા મુલકમાં, જલાખ ૯૯ હજાર, અને દેશી રાજ્યોમાં ૨ લાખ ૧૪ હજાર માણસ રેશમ, રૂ. વગેરેના વણાટ કામમાં રોકાયેલા રહે છે. કિન્નરાના લોકો ખલાસીની ધંધા કરે છે.

સનીજ:—કાઠિઆવાડના ડુંગરોમાંથી ઘર બાંધવા લાયક પુષ્કળ પથ્થર નીકળે છે, તેથી પોરબંદર તરફ આવા પથ્થરોનો વેપાર વધારે છે. ધારવાડમાંથી લોઢાની કાચી ધાતુ નીકળે છે; પણ બળતણના તોટાને લીધે મોટા પાયા પર તે ગાળવામાં આવતી નથી. ધારવાડમાંથી સોનું પણ નીકળે છે, અને હાલ તે ખોદી કાઢવામાં આવે છે. સિંધની પશ્ચિમમાં પહાડમાંથી ફટકઢી, જાંબું, સીસું, અને મંચક નીકળે છે; પણ તે મોટા જથ્થામાં ન નીકળવાથી ખોદી કાઢવામાં આવતાં નથી. માત્ર ફટકડીનેજ વેપાર છે. રાજપીપળના ડુંગરમાંથી અકીકના પથ્થર નીકળે છે; તે ખંભાતમાં પકવવામાં આવે છે, અને તેનાં બોરીઆં, એરંગ, વગેરે બને છે. આરાસુરી વગેરે કેટલીક જગાએથી આરસ નીકળે છે. પંચમહાલમાંથી લોહું તથા મેંગેનીઝ નીકળે છે. દરીઆના અથવા કુવાના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ચેતી વગેરે:—મુંબઈ ઇલાકાનો ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તાર ધણો હોવાથી તે ધણા અક્ષાંશ રોકે છે, તેથી જુદી જુદી જાતની હવા તથા જમીનને લીધે પાક જુદો જુદો થાય છે. સામાન્ય રીતે ધણેખરે ઠંડાણે ધઉ, ડાંગર, બાજરી, કોબી, જુવાર, તલ, સરસવ, એરંડી, શેરડી, વગેરે થોડાધણા જથ્થામાં જોવામાં આવે છે. સિંધમાં તૂલની આબાદનીનો આધાર નદીના પૂર અને નહેર પર છે. ત્યાં મુખ્ય પાક ધઉ, બાજરી, જુવાર, અને ડાંગર છે. ઉત્તર વિભાગમાં ભરૂચ જિલ્લો કપાસનો, ખેડ જિલ્લો તમાકુનો, અને પંચમહાલ મકાઈનો મહાલ છે. કપાસ અને ધઉ કાળી જમીનમાં સારા થાય છે; તેથી ભરૂચ જિલ્લામાં, સુરત જિલ્લામાં, અને મધ્ય વિભાગના અને દક્ષિણ વિભાગના જિલ્લાઓમાં કાળી જમીન છે ત્યાં કપાસ અને ઘઉં એ મુખ્ય પાક છે. કેંકણુની પહાડી અને વસ્ત્રાવણી ધરતીમાં મુખ્ય પાક જાંબું અને બાગાયત

જમીનમાં પાન, સોપારી, પીંપર, કેળાં, વગેરે થાય છે. ખાસ દરીઆકિનારા તરફ નાળિયેર અને સોપારીનો પાક વિશેષ છે, કારણ કે આ બે ચીજને દરીઆકિનારા પાસેની જમીન ધણી માફક આવે છે.

નહેરો:—સિંધ સિવાય બીજા ભાગોમાં મોટા પાયા પર નહેરોથી ખેતરને પાણી પહોંચાડવામાં આવતું નથી. કેટલેક ઠેકાણે નાની નહેરો જોવામાં આવે છે. અમદાવાદના પ્રાંતીજ તાલુકામાં હાથમતીની નહેર છે.

હુન્નરો:—સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, અને મીઠું, એ ત્રણ ઉદ્યોગની મોટી ચીજો છે. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ધણી મિલો હોવાને લીધે પુષ્કળ સુતરાઉ કાપડ બને છે. સુરત, અમદાવાદ, નાશક, અને પુનામાં રેશમી કાપડ વણાય છે. આ જિલ્લાઓમાં રેશમ થતું નથી, પણ બહારદેશથી આવે છે. તે વણવાના કામમાં આવે છે. વળી અમદાવાદમાં અને સુરતમાં સારો કસબ બને છે, તેથી ત્યાં સોનેરી ફીત અને કીનખાબ સારાં બને છે. સુરત હજી હાથીદાંતનાં રમકડાં અને સુખડનાં નકશીકામો માટે પ્રખ્યાત છે. કચ્છ અને સિંધ રૂપા અને સોના પરના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે. નાશક અને પુનામાં ત્રાંબાપિત્તળનાં વાસણુ વખણાય છે. આ ઉપરાંત લકડાં અને ધાતુની કોતરણી, કુંભારકામ, કાચનું કામ, વગેરે બીજા હુન્નરો કેટલાંક શહેરમાં છે; પણ તે ચીજો જથ્થાબંધ નહિ થવાથી પરદેશ મોકલાતી નથી.

વેપારના માર્ગો:—અગાઉના વખતમાં જ્યારે આગગાડી નહોતી, ત્યારે વેપારને બહુ અગવડ હતી. માલ એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જલદી મોકલી શકાતો નહિ. હાલ મોટી મોટી રેલવેને લીધે લોકોને અગવડ વેઠવી પડતી નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મોટી રેલવે લાંમ્બે ચરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે છે. મધ્ય વિભાગમાં ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિનસ્યુલર રેલવે છે, અને દક્ષિણ વિભાગમાં સધર્ન મરાઠા રેલવે છે. કાશિઆવાડમાં નાના માપની ગાડીઓ છે, અને સિંધમાં કરાંચી બંદરેથી ઉત્તરે મુલતાન તરફ ગાડી જાય છે. આગગાડીને રસ્તે કરાંચી જવું હોય તો હાલ ફેરો ખાઈ રજપુતસ્તાનમાં ચઢીને જવાય છે.

મોટાં મોટાં શહેરો અને ગામોને આગગાડીને લીધે વેપારની ધણી સગવડ છે. વળી નાનાં ગામોથી મોટાં ગામ અથવા શહેરોમાં આવવા

ખાકી અને કાચી સડકો બાંધેલી છે. આવા રસ્તા અગાઉ નહોતા, અને વળી રસ્તે ભય બહુ હતો, તેથી લોકોને અગવડ પડતી હતી. હાલ અંગ્રેજી રાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી, એટલે વેપારીઓ ગમે તે સડકો ઉપર ચઢીને માલ લઈ રેલવે સ્ટેશને લાવે છે.

દરીઆકિનારા પરનાં શહેરો વચ્ચે જળમાર્ગે વહાણોથી વેપાર ચાલે છે. આ ઇલાકામાં નદીઓ બહુ મોટી નથી, એટલે નદીમાર્ગે વેપાર ચાલતો નથી. માત્ર નર્મદા, તાપી, સિંધુ, અને મહીમાં મુખથી થોડે દૂર સુધી હોડીઓ ફરે છે.

વેપાર-નિકાસ:—આપણા દેશમાં જે વધારાની ચીજ હોય છે તે આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ. મિથોમાં સુતરાઉ કાપડ અને છે, તે અને અનાજ આપણે જથ્થાબંધ પરદેશ ચઢાવીએ છીએ. એ ઉપરાંત તેલી બીઆં, ચામડાં, શણ, અને ગળી પણ આપણા મુલકમાંથી પરદેશ જાય છે.

આયાત:—આપણા દેશમાં લોખંડનાં કારખાનાં જોઈએ તેટલાં નથી, તેથી લોખંડનો સામાન પરદેશથી પુષ્કળ આવે છે. આ ઉપરાંત ખાંડ, સુતરાઉ, ગરમ, અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કોલસા, કાચ, દવાઓ, વગેરે પરદેશથી આવે છે. આપણા ઇલાકામાં કોલસા નથી, તેથી ઘણાં મોટાં કારખાનાં કાઢવાં મુશ્કેલ છે.

રાજ્યતંત્ર:—પટેલ, તલાટી, મામલતદારો, અને કલેક્ટરો વિષે તથા તેમની ફરજો વિષે તમે જાણો છો. એક વિભાગમાંના બધા કલેક્ટરોના ઉપરી કમિશનર છે. આ ઇલાકામાં પાંચ વિભાગ છે, અને તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. એ બધા કમિશનરના ઉપરી અધિકારી ગવર્નર સાહેબ છે, અને તે આખા ઇલાકાની દેખરેખ રાખે છે. તેની નીમણૂક નામદાર શહેનશાહના હુકમથી થાય છે, અને તે પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલે છે. એમને રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા બે મંડળ છે. તેમાંનું એક ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનાર (એગ્રીક્યુલ્ચર) અને બીજું કાયદાકાનુન બાંધનાર (લેજિસલેટિવ) છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમાં ગવર્નર સાહેબ, સરકારના નીમેલા ચાર સભાસદો, અને ત્રણ દેશી પ્રધાનો હોય છે. લોકલ બોર્ડ અને યુનિસિપાલિટીઓને લગતાં કામકાજ અને વૈદક, કેળવણી, આબકારી, જાહેર બાંધકામ, આરોગ્ય અને જંગલખાતા જેવાં કેટલાંક ખાતાનો રાજ્ય

વહીવટ ત્રણ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવેલો છે; અને તેઓ ગવર્નર સાહેબને તે બાબતમાં સલાહ આપી શકે છે. ગવર્નર સાહેબ ઉપરથી બાબતોમાં તેમની સંમતિ લઈ રાજ્ય વહીવટ ચલાવે છે. જે ખાતાંનો વહીવટ સરકાર હસ્તક રાખવામાં આવેલો છે; તેમનો રાજ્ય વહીવટ ગવર્નર સાહેબ ઉપરના કારભાર ચલાવનાર અમર કારોબારી મંડળના સભાસદોની સલાહ લઈ ચલાવે છે.

બીજું મંડળ માત્ર કાયદાજ બાંધે છે અને તેને ધારાસભા કહે છે. તે મંડળમાં સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૧૧૧ હોય છે; જેમાં લોકોના ચૂંટી કાઢેલા ૮૧ સભાસદો હોય છે, અને બાકીના સરકારના નીમેલા હોય છે. સરકારે નીમેલા સભાસદો પૈકી સરકારી અમલદારની સંખ્યા ૨૦થી વધારે હોતી નથી. ઉપરના મંડળમાં પ્રજાના ચૂંટી કાઢેલા સભાસદોમાંથીજ ખાતાંવાર પ્રધાનોની નીમણૂક કરવામાં આવે છે. આ મંડળ ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરી શકે છે, અને પછીથી ફરી ચૂંટણી કરી નવું મંડળ બનાવવામાં આવે છે.

સરકારી બધું કામકાજ સેક્રેટરિ તૈયાર કરી કારભારીમંડળ પર મોકલી આપે છે.

ન્યાય ખાતાનો વહીવટ મુબઈની ૧ હાઇ કોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે, અને મુનસફા વગેરે ન્યાયખાતાના તમામ અધિકારીઓ ઉપર તેની સત્તા છે.

દેશી રાજ્યો:—દેશી રાજ્યોના બે વિભાગ છે. એક હિન્દ સરકારના તાબા હેઠળ અને બીજો મુબઈસરકારની દેખરેખ નીચે છે. આ ઇલાકામાં આવેલાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાની નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ છે.

ચાકવાડી રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ મુબઈસરકાર પાસેથી લઈ ઇ. સ. ૧૮૭૩માં હિન્દી સરકારને સોંપવામાં આવ્યું, અને ત્યારથી ત્યાં વાઇસરોય તરફથી નીમેલો રેસિડન્ટ રહે છે.

મુબઈસરકારની દેખરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યોના પાછા બે ભાગ છે:—એક ભાગ મુબઈસરકારની ખુદ દેખરેખ નીચે અને બીજો કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. કાઠિઆવાડ, કચ્છ, અને કોલહાપુર મુબઈસરકારની દેખરેખ નીચે છે. કમિશનરની દેખરેખ નીચેનાં રાજ્યોમાં જે X એન્ટિસ મોટી હોય છે, તે બધાં

૧. મોટી અદાલત. X નામાં રાજ્યના સમુદાયને એન્ટિસ કહે છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને એ એજન્ટ નાની હોય છે તે પાસેના બિલ્ડાના કલેક્ટર તે એજન્ટના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. આ એજન્ટો રાજ્યોને સલાહ આપે છે, અને રાજ્યો રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખે છે. એ ઉપરાંત તેઓ રાજ્યજવાદમાંથી ખંડણી વસુલ કરી ગાયકવાડી રાજ્યને અથવા બીજા એ સંસ્થાનને લેરવાની હોય છે તેને બરે છે. કોઈ રાજ્ય, ઠાકોર, નવાબ, વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તે અદા કરે છે.

ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત.

ઉત્તર વિભાગમાં (૩૭,૧૮,૦૦૦) નીચેના બિલ્લાઓ (ખાલસા મુલક) અને એજન્ટિઓ આવેલાં છે.

ખાલસા મુલક.

- ૧ અમદાવાદ જિલ્લો.
- ૨ સેવડા જિલ્લો.
- ૩ મરુચ જિલ્લો.
- ૪ પંચમહાલ જિલ્લો.
- ૫ સુરત જિલ્લો.
- ૬ યાજ્ઞા જિલ્લો.

પજન્ટિઓ.

- ૧ પાલળપુર પજન્ટિ.
- ૨ મહીકાંઠા પજન્ટિ.
- ૩ રેવાકાંઠા પજન્ટિ.
- ૪ સુરત પજન્ટિ.

ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના હાથ નીચે બિલ્લાદીઠ અકેક કલેક્ટર છે. એજન્ટિઓમાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને તેઓ ઘણી બાબતમાં કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. રેવાકાંઠા અને સુરત એ બે નાની એજન્ટિઓ હોવાથી ભાંના એજન્ટ તરીકેનું કામ અનુક્રમે પંચમહાલ અને સુરત બિલ્લાના કલેક્ટરોને સોંપેલું છે. ખેડાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે સંજાત સંસ્થાન અને થાણાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે જજાર સંસ્થાન છે. આમાંના થાણા બિલ્લો ગુજરાતને લગતો નથી પણ દક્ષિણને લગતો છે.

આ ઉત્તર વિભાગની સાથે ગાયકવાડી રાજ્યનો મુલક ચાર કક્કામાં વહેંચાયેલો સેળભેળ થઈ ગયેલો છે. તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કમિશનરને હાથ રાખેલું નથી, પણ આખા હિન્દુસ્તાનના ઉપરી (વલ્ડસરેમ) ના હાથમાં રાખેલું છે.

કાઠિઆવાડ એજન્સિના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરને તાબે છે, અને તે એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે.

થાણા જિલ્લો બાદ કરતાં આખો ઉત્તર વિભાગ, ગાયકવાડનો મુલક, અને કાઠિઆવાડ એજન્સિ, એટલો મુલક મળીને ગુજરાત પ્રાંત થાય છે, એ તમે આગળ ક્ષીપી ગયા છો.

ગુજરાત પ્રાંતમાં મૂળ રત્નપુત્રોનું રાજ્ય હતું. તેમની પાસેથી અલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં મુસલમાન લોકોએ લીધું. ત્યારબાદ દિલ્હીસરકાર તરફથી મુબા નિમાતા, અને તેઓ પાટણમાં રહીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતા. દિલ્હીના રાજાઓનું રાજ્ય નળખું પડવાથી આ મુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા ચલાવતા રવતેન થયા, અને ત્યારથી ગુજરાતમાં સદતનત રથાપન થઈ અને અહમદશાહ નામના એક મુલતાને અમદાવાદ વસાવી તેને રાજનગર કરાવ્યું. આ બાદશાહી ધણા વખત ચાલ્યા પછી અકબર બાદશાહે ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અમદાવાદના મુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને હારાવી ગુજરાત દિલ્હીના રાજ્યમાં ભેડી દીધું. વળી પાછા દિલ્હીમાંથી મુબાઓ આવી અમદાવાદમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એટલામાં મરાઠી રાજ્યનું જોર વધી પડ્યું, અને વડોદરા, સોનગઢ, અને પાવાગઢમાં ગાયકવાડે રાજ્ય જમાવ્યું. દિલ્હીના રાજાઓ પાછા નળખા પડયા, ત્યારે ગુજરાતમાં અંધ ધુંધી ચાલી. ગાયકવાડે આખા ગુજરાતના રાજાઓને સતાવી ખંડણી કરાવી, અને મુબાઓને નસાડી આખું ગુજરાત તાબે કર્યું. પૈશ્વોએ તેમની પાસેથી લાત લીધા. આખરે અંગ્રેજ સરકારે પૈશ્વોઈ (ઇ. સ. ૧૮૧૮માં) છતી લઈ ગુજરાત કબજે કર્યું, અને ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી કેટલોક ખાલસા મુલકનો બદલો કરી હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતને આપ્યું. ગાયકવાડની ખંડણીની અમુક રકમ કરાવી અંગ્રેજ સરકારે દેશી રાજાઓને પછી તાબામાં લીધાં, અને તે પર દેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજન્ટો નીમી એજન્સિઓની ગોઠવણ કરી. છેવટે ગાયકવાડનું એજન્સિમાં રહેતું લરકર પ્રણ કમી કરી તેજ પૈસામાંથી અંગ્રેજ સરકારે એજન્સિમાં પોલીસ ફોજ રાખી.

ગુજરાતની પૂર્વે આવેલા વિંધ્યાચળના ફાંટાને આરાસુરના ડુંગરોમાંથી નીકળેલા ફાંટા દક્ષિણ તરફ જઈ મળે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશના નૈર્ઋત્ય તરફના હાળમાં થઈને બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, વગેરે નદીઓ રણમાં કે ખંભાતના અખાતમાં જાય છે. ગુજરાતની પૂર્વે પણ વિંધ્યાચળ, સાતપુડા, અને સહ્યાદ્રિના છેડા મળી જાય છે. આ ખીજા ઉચ્ચ પ્રદેશને ચીરીને નર્મદા અને તાપી એ બે મોટી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. નર્મદાના પ્રદેશથી ઉત્તરનાં પહાડી જંગલોમાં મહુડો, સાગ, ખાખરો, લીમડો, એ મુખ્ય ઝાડ છે. તાપીના પ્રદેશમાં

વડ, સાગ, ખેર, અને આમલી, એ મુખ્ય ઝાડ છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ હિંદુસ્તાનમાંની સારામાં સારી જમીન જેવો ફળદ્રુપ છે, અને ત્યાં દરેક જાતની ખેતી થાય છે. ઉત્તર તરફનો નિયાણુનો પ્રદેશ ખંભાતના અખાત અને રણુ વચ્ચે આવીને કાઠિઆવાડને સાંધે છે. એ ભાગ ખારવાળો તથા વનસ્પતિ વિનાનો છે. આ ઠેકાણે આગળ દરીઓ હશે અને કાઠિઆવાડ ખેટ હશે એવું ધરાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ પણ રણુને લગતો હોવાથી ખેતી અને ખીજી વનસ્પતિની પેદાશમાં તે ઉતરતો છે. કાઠિઆવાડનો ચારે તરફથી ચઢતો ઢાળ બર્ડ અને થાન સુધી ૭૦૦ ફુટ ઉંચો થાય છે. ત્યાંથી નદીઓ નીકળી ચારે તરફ સમુદ્રમાં જાય છે. તેમાં પશ્ચિમ તરફ જનારી માહર અને પૂર્વમાં જનારી ડોનુજી મુખ્ય છે. આ નદીઓના પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ગીરનાર જેવા જ્વાળામુખીથી થએલા પણ કોઈ કોઈ ડુંગરા છે.

ગુજરાતના નિયાણુના ભાગોમાં મુખ્ય ઝાડ આંબો, મહુડો, લીમડો, આમલી, વગેરે છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય ધંધા ખેતીનો છે; તોપણ ધણા લોકો મજુરી, વેપાર, ખાનગી કારીગરી, કે નોકરી ઉપર પણ આધાર રાખે છે. સુતર અને સુતરાઉ કાપડની, કપાસ લોઢવાની, વહેરવાની, દળવાની, પીલવાની, ચોખા કાઢવાની, વગેરે મિલો ગુજરાતમાં ધણી છે, અને તેથી બે ત્રણ લાખ કરતાં વધારે માણસને રોજી મળે છે. પહાડોમાંથી સારા પથ્થર નીકળે છે. તેમજ લોઢું, મેંગેનીઝ, વગેરે પણ કોઈ કોઈ જગાએ નીકળે છે, અને તેમાં પણ ધણા માણસોને રોજી મળે છે. ગુજરાતમાંથી સુતરાઉ કાપડ, સુતર, કપાસ, તેલી ખીઆં, અને ખીજી કેટલીક કારીગરીની ચીજો બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. લોકોના વ્યવહાર માટે સરકારે આખા ગુજરાતમાં રેલવે તેમજ કાચી પાકી સડકો કરી છે. લોકો ઉધાગી, પૈસાદાર, અને વેપારમાં કુશળ છે, અને તેઓ કાયદાને અનુસરીને તેમજ સરકાર તરફ ધણું માનપૂર્વક જોઈ વર્તે છે, તેથી તેમને શાંતિનો લાભ મળે છે.

આ ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત આપણો મુલક છે, અને તેને વિષે બારીક જ્ઞાનની જરૂર છે, માટે તે આપણે ભાગવાર તપાસીએ.

ઉત્તર વિભાગ.

અમદાવાદ જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરમાં આવેલો જિલ્લો અમદાવાદ છે, અને તે આ વિભાગમાં બધા જિલ્લાઓમાં સૌથી મોટો. (૩,૮૦૦ ચો. મા.) છે. આ જિલ્લો બધો એક જથ્થે નથી; પણ ઇશાનમાં મોડાસા પેટામહાલ અને પ્રાંતીજ તાલુકો ગાયકવાડી મુલક તથા મહીકાંઠા એનન્સિના મુલકથી જુદા પડ્યા છે, અને દક્ષિણમાં થોધા પેટામહાલ ભાવનગરનું રાજ્ય વચ્ચે આવવાથી જુદો પડ્યો છે. આ જિલ્લામાં સાબરમતી મોટી નદી છે, અને તે અંબાજીના નામીયા ધામથી થોડેક છેટે અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. દરીઓ આંધો હોવાને લીધે અહીં તાપ તેમજ ટાઢ અતિશય પડે છે. થોધા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે. આ જિલ્લામાં વસ્તી લગભગ નવ લાખની છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. અમદાવાદમાં સુતરાઉ, રેશમી, અને કસબી કાપડ (કીનખાખ) વણી ધણી લોકો યુગરાન ચલાવે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ઉત્તર દસકોઈ, દક્ષિણ દસકોઈ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ધોળકા, અને ધંધુકા, એ છ તાલુકા છે; અને મોડાસા, સાણંદ, અને થોધા, એ ત્રણ પેટામહાલ છે. પેટામહાલમાં સૌથી ઉપરી અમલદારને મહાલકરી કહે છે, અને તાલુકાના ઉપરી અમલદારને મામલતદાર કહે છે. પેટામહાલનું ક્ષેત્રફળ નાનું મામલતદારથી ઉતરતી પંકિતનો અમલદાર મહાલકરી ત્યાં રાખવામાં આવે છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

અમદાવાદ (૨,૭૪,૦૦૦)* શહેર ઇ. સ. ૧૪૧૨માં યુગરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ અમદાવાદ (અહમદાબાદ) રાખ્યું હતું. શહેર સુલતાનોના વખતમાં યુગરાતની રાજધાનીનું નગર હતું, અને હાલ ઉત્તર વિભાગના

*શહેરની પાસે કૌંસમાં આંકડા ચૂકલા છે તે વસ્તીના છે. આ આંકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી. માત્ર શહેર કેવડું મોટું છે તે જાણવા આપ્યા છે.

કમિશનરનું તથા જિલ્લાના કલેક્ટરનું રહેવાનું સ્થળ છે. અહીં જુના વખતનાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે:-જુમામસજિદ, શાહઆલમનો રોઝો, કાંકરીઉં તળાવ, હડીસીગિનું દહેકું, વગેરે. આ શહેરમાં ૬૦ કરતાં વધારે મિલો છે, અને દીવાસળી બનાવવાની પણ એક મિલ છે. શહેર કીનખામ, રેશમી કાપડ, રેશમી કેરનાં ઘોલીઆં, અને મિલના સુતરાઉ કાપડના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અમદાવાદ રેલવેનું મોટું જંકશન^૧ છે. લાંથી દિલ્હી, મુંબઈ, મેળકા, પ્રાંતીજ, અને મદયાણ તરફ ગાડી જાય છે.

કીરમગામ (૧૬,૨૦૦) તાલુકાગામ છે. એની ષડોશમાં સિદ્ધરાજની આ મીનલદેવીનું અંધાવેલું મુનસરે તળાવ છે. ગ્રામમાં મુખ્ય વેપાર રતો છે.

હારાલીઠા ૨૫૦ વરાળનું મીઠું થકવંધામાં આવે છે. લાંથી મીઠું લાવવાને ખાસ વીરમગામથી ખાસઘોડા સુધી રેલવે બનાવેલી છે.

ઘોઠકા (૧૨,૫૦૦) તાલુકાગામ સુંક અને દાડમે માટે વખણાય છે. મહાભારતમાં આવેલા વિરાટનગરની જગાએ આ ગામ વસ્યું છે, એમ કહેવાય છે. ગામ ઘણું પ્રાચીન જણાય છે. અહીં મીનલદેવીનું અંધાવેલું મલાવ તળાવ છે.

ઘોઠા (૪,૧૦૦) અગાઉ તાલુકાગામ હતું. અહીંની હવા દરીઓ પાસે હોવાથી સારી ગણાય છે, તેથી ગરમીની ઋતુમાં ઘણા લોકો લાં જઈને રહે છે. ઘોઠા નામીયું બંદર હતું, પણ ખંભાતનું અખાતનો આ ભાગ પુરાઈ જવાથી વેપાર ભાંગી પડ્યો છે.

સેદા જિલ્લો

અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલો ખેડા જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધો છે. એનો મધ્યભાગ ચરોતર નામે ઓળખાય છે, અને તે ઘણોજ ફળદ્રુપ છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી મહી અને સામરમતી છે. મહી નદી સામરમતી કરતાં દોઢી લાંબી છે; અને એ ખેડા જિલ્લાને પંચમહાલ અને ગાયકવાડી રાજ્યથી જુદો

૧. જ્યાં આજગાંધીના રસ્તા મળે છે તે જગા જંકશન કહેવાય છે.

૨. જે ગામ મુંબઈ ઇલાકાના નકશામાં ન આવ્યાં હોય તે જિલ્લામાં નકશામાં બતાવ્યાં.

પાડે છે. આખા મુખ્ય ઇલાકામાં (૭,૧૦,૦૦૦) ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ધાડામાં ધાડી વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. જમીન સારી હોવાને લીધે જુદો જુદો પાક—બાજરી, ડાંગર, તુવર, કોદરા, બાવટો, તમાકુ, વરિઆળી, જીરું, વગેરે—થાય છે. ખાસ કરીને આ જિલ્લો તમાકુને માટે ઘણો વખણાય છે. કપડવંજમાં સાથુ બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. આ બની શકવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં ઊંચ અને સાજીખાર પુષ્કળ મળી આવે છે. કપડવંજથી ૧૫ માઇલ પર આવેલી માજમ નદીમાંથી ચક્રીકના પત્થર નીકળે છે. એ પત્થર ખંભાત મોકલવામાં આવે છે અને ત્યાં તેને પકવી સાફ કરવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના કપડવંજ, ઠાસરા, આણંદ, નડિઆદ, મેમદાવાદ, માતર, અને બોરસદ, એ સાત તાલુકા પાડવામાં આવ્યા છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

કપડવંજ (૧૪,૭૦૦) તાલુકાગામ મોહર નદી પર આવેલું છે, અને કાચની ચીજો તથા સાથુને માટે પ્રખ્યાત છે.

લમુંદ્રા કપડવંજ તાલુકામાં ઉના પાણીના કુંડને માટે પ્રખ્યાત છે.

ઢાકોર (૭,૫૦૦) ઠાસરા તાલુકામાં જત્રાનું ધામ છે. ત્યાં શ્રીરણછોડજીની મૂર્તિ છે, અને દર માણેકકારી પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે.

નડિઆદ (૩૧,૫૦૦) આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. ત્યાંથી એક રેલવે કપડવંજ તરફ જાય છે.

વડતાલ નડિઆદ તાલુકામાં બોરીઆવી સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ પર સ્વામીનારાયણ ધર્મવાળાનું જત્રાનું મુખ્ય ધામ છે.

લોહા (૮,૨૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય કિલ્લેબંધી ગામ વાત્રક અને શેદીના સંગમ પર આવેલું છે. મેમદાવાદ સ્ટેશનથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે.

મેમદાવાદ (૬,૨૦૦)નું અસલ નામ મહમુદાબાદ હતું અને એ ઇ. સ. ૧૪૭૯માં મહમુદ બેગડાએ વસાવ્યું હતું.

આજંદ (૧૧,૦૦૦) રેલવેનું જંકશન હોવાને લીધે અગત્યનું ગામ છે. ત્યાંથી એક રેલવે ખંભાત તરફ અને બીજી ગોધરા થઈ રતલામ તરફ જાય છે.

પંચમહાલ.

ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે આવેલો જિલ્લો પંચમહાલ નામે ઓળખાય છે. એની અંદર આવેલા ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, ડાલોલ, અને હાહોલ, એ પાંચ મહાલ ઉપરથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. રેવાકાંડા એજન્સિના નંગલવાળા અને ડુંગરાવાળા બાવીઆના રાજ્યથી એના બે ભાગ પડ્યા છે. પૂર્વ ભાગમાં કાલોલ અને હાહોલ, અને પશ્ચિમ ભાગમાં ગોધરા, કાલોલ, અને હાલોલ આવેલા છે. આ જિલ્લામાં નૈર્ઋત્ય તરફનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાણુ લાયક છે. ગોધરાની દક્ષિણે ૨૫ માઇલ પર પાવાગઢ નામે ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો ડુંગર આવેલો છે. એ ડુંગર પરનો કિલ્લો તામે કરવાને અહીં ધણી વખત હિંદુ રાજા અને ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી. હાલ તે કિલ્લો ખંડિયેર સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે ઉપર કાળીકા માતાજીનું દહેરું છે, અને ઉનાળામાં કેટલાક શોકા ત્યાં ઉપર જઈને રહે છે. વડોદરા અને ગોધરા વચ્ચેના ચાંપાનેર રોડ રોડશનથી રેલવેની નાના માપની માડી તે તરફ જાય છે તેનું પાવાગઢ એક રોડશન છે. નંગલોને લીધે પંચમહાલની હવા સારી નથી. પંચમહાલમાં નંગલો ધણું છે. મહુડાનાં ઝાડ ઘોંટલાં બધાં છે કે આખા કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, અને દક્ષિણમાં મહુડાં પુરાં પડે છે. અહીં ઇ. સ.ની ૧૭મી સદીમાં નંગલોમાં હાથી જોવામાં આવતા હતા. પંચમહાલ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવડો છે, પણ વસ્તી (૩,૭૪,૮૬૦) ખેડાની વસ્તીથી અડધી કરતાં યોડી વધારે છે. આ જિલ્લામાં બીલની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ નંગલમાંથી લાખ એકડી કરી વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અહીં મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. ડુંગરોમાંથી સીંચું, લોખંડ, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

આ જિલ્લામાં ગોધરા, હાહોલ, અને કાલોલ, એ ત્રણ તાલુકા અને હાલોલ અને ડાલોલ, એ બે પેટામહાલ છે.

જાણીયાં જાયંત સ્થળો:—

ગોધરા (૨૨,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગ્રામ છે. એની પાસે ગોધરંક નામે તળાવ છે.

હાલોલ પાવાગઢની વાયવ્યમાં આવેલું છે. મહમુદ બેગડાના વખતમાં આ જગ્યાએ હાલુર નામના સુધારે સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો, એ ઉપરથી મહમુદ બેગડાએ આ જગ્યાનું નામ હાલોર રાખ્યું હતું.

ઢાહોદ (૧૬, ૦૦૦) ઔરંગજેબની જન્મભૂમિ છે. પાંસે છાપ તળાવ નામે જીવું તળાવ છે. સિદ્ધરાજના વખતમાં જસમા ઓડણની સરદારી નીચે ઓડ લોકોએ આ તળાવ બાંધ્યું હતું. આ લોકોની એટલી મોટી સંખ્યા હતી કે એકેક જણે છાપડી ભરી મટાડું કાઢ્યું કે તળાવ ખોદાઈ ગયું એવી દંતકથા છે.

ચાંપાનેર વનરાજના વખતમાં વસ્યું હતું, અને ચાંપા નામના મંત્રી પરથી વનરાજે તેનું નામ ચાંપાનેર રાખ્યું હતું. હાલ તે ખડિએર છે.

મરુચ જિલ્લો.

ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે ખંભાતના અખાત પર આવેલો જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો પંચમહાલ કરતાં સહેજ નાનો છે, અને વસ્તી (૩,૦૭,૭૪૫) પણ સહેજ થોડી છે. આ જિલ્લાની લગભગ $\frac{૧}{૨}$ જમીન કાળી છે, અને તેમાં રેનો પાક ઘણો સારો ઉતરે છે. આ જિલ્લામાં મોટામાં મોટી નદી નર્મદા છે. એ નદી સાબરમતી કરતાં ચારગણી લાંબી છે, અને એ પણ સાબરમતીની માફક ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદા નદી પર ભરૂચ મોટું શહેર છે, અને ત્યાંસુધી વહાંણો આવી શકે છે. ગુજરાતમાં જેમ ખેડા જિલ્લો તમાકુનો મહાલ ગણાય છે, તેમ આ જિલ્લો કપાસનો મહાલ ગણાય છે. રેલવે સ્ટેશનો પાસે કપાસ બોદવાનાં કારખાનાં પુષ્કળ છે, તેથી રેની મોસમમાં આગાડીને રસ્તે જતાં રૂંડ સિવાય બીજું કંઈ ભરૂચ જિલ્લાનાં સ્ટેશન આગળ નજરે પડતું નથી. આ જિલ્લાના ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, અને જંબુસર, એ પાંચ તાલુકા છે; અને હાંસોદ પેટામહાલ છે. ભરૂચથી આમોદ અને જંબુસર અર્ધને વડોદરા તરફ એક રેલવેની નાના માપની ગાડી જાય છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

મરુચ (૪૨,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પાધડીપને આવેલું છે. એ શહેરમાં ભૂગુ ઋષિના આશ્રમ હતો, અને તેમના નામ પરથી એનું નામ ભરૂચ પડ્યું છે. ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો ભૂગુ ઋષિના કુળમાંથી ઉતરી આવેલા છે. શહેરની પૂર્વમાં અલિ રાજ્યએ કરેલા યજ્ઞની જગા અને ભૂગુ ઋષિનું દહેરું જોવા લાયક છે.

અંકલેશ્વર (૧૧,૭૦૦) તાલુકાગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંથી નાંદોદ જવાને રેલવેની નાના માપની ગાડી છે. નાંદોદથી લાકડાં, વાંસ, મીણ, મધ, વગેરે જંગલની પેદાશ તથા કપાસ અહીં આવે છે.

માહમૂત નર્મદા નદી પર ભરૂચથી ૮ માઇલ પર આવેલું નાનું ગામડું છે. ત્યાં ભાડબૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, તેથી ગામનું નામ ભાડબૂત પડ્યું છે. જ્યારે અધિક માસ ભાદરવા મહીનામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં મોટી જત્રા ભરાય છે.

શુક્લતીર્થ ભરૂચથી પૂર્વે દસ માઇલ પર નર્મદાના કિનારા પર આવેલું નાનું ગામડું છે. અહીં દર કાર્તિકી પુનેમે મેળો ભરાય છે, અને તે પાંચ દિવસ રહે છે. ત્યાં ઝંકારેશ્વરની મૂર્તિ છે.

શુક્લતીર્થ પાસે **કબીરવડ** નામનો એક મોટો વડ છે. તે એટલો મોટો હતો કે ૭,૦૦૦ માણસનું લશ્કર નીચે ખુશીથી રહી શકતું. જો હજુ પણ ગુજરાતમાંનું એક જોવા લાયક એ જાડ છે. કબીરે દાતણ કરી જે ચીરી નાખી હતી તેમાંથી આ વડ જગ્યો છે એમ કહેવાય છે, અને તેથી એ કબીરવડ નામે ઓળખાય છે.

સુરત જિલ્લો.

ગુજરાતનો છેક દક્ષિણમાં આવેલો જિલ્લો સુરત જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. જેમ બારીઆનું રાજ્ય પંચમહાલના બે વિભાગ કરે છે, તેમ ગાયકવાડી મુલક પણ સુરત જિલ્લાના બે વિભાગ કરે છે; એટલે **માંડવી** અને **આરડોલી** તાલુકાને સુરત જિલ્લાના બીજા તાલુકાથી ગાયકવાડી મુલક જુદા પાડે છે. એમાં જાણુવા જેવો ડુંગર માત્ર **પારજેરાનો** છે, અને તે વલસાડની પાસે આવેલો છે. એ ડુંગર પર હિંદુ રાજાનો કિલ્લો હતો.

હાલ ત્યાં માત્ર માતાતું દહેડું અને કિસ્સાના ખંડિઓર ભાગ જોવામાં આવે છે. આ જિલ્લામાં ધણી નદીઓ છે, અને તે સર્વમાં તાપી નદી મોટી છે. તાપી સાબરમતીથી બમણી લાંબી છે. એ નદી મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા ખીટલ અથવા જૈતુલ જિલ્લામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. એ નદીમાં ધણી વખત મોટી રેલ આવે છે; તેથી આજુબાજુનાં ગામડાંમાં નુકસાન થાય છે. એ નદીના મુખ આગળ સુરત મોટું શહેર છે, અને ત્યાંસુધી વહાણો આવી શકે છે. સુરત જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી સહજ મોટું છે, પણ વસ્તી (૬,૭૪,૩૫૧) ભરૂચ જિલ્લાની બમણી વસ્તી કરતાં પણ વધારે છે. આ જિલ્લાના ૫ તાલુકા આરપાક, ચોર્યાસી, જહાલપાર, વડસાડ, અને પારડી દરીઆ પર આવેલા છે, તેથી ત્યાં તાપ વિશેષ લાગતા નથી. અદરના ત્રણ તાલુકા માંડવી, આરડોલી, અને ચીખલી છે, તેમાં માંડવીની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે. ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાથી તે ઇ. સ.ના ૧૮મા સૈકા સુધી સુરત એ ધણુંજ મોટું બંદર ગણાતું અને પશ્ચિમ કિનારા પર વેપારનું મુખ્ય મથક હતું, તેથી યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓએ વેપારને માટે અહીં કોઠી રાખી હતી.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

સુરત—(૧,૧૭,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં કંપનિ સરકારે મરાઠાઓના હુમલા: તથા લૂટફાટને લીધે સુરત બહલીને મુંબઈ મુખ્ય સ્થળ રાખ્યું, ત્યાંસુધી એ ધણુંજ આબાદ શહેર હતું. એના નામ વિષે ધણી ફતકથા છે. કેટલાક કહે છે કે સુરતા નામની એક સ્ત્રીના નામ પરથી શહેરનું નામ સુરત પડ્યું છે. એ શહેર હજુ એનાં રેશમી કાપડ તથા કસબકામને માટે પ્રખ્યાત છે. શહેરમાં ત્રણ મિલો છે. રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ધણી સુધડ છે. અહીંથી આરડોલી, વારા, અને સોનગઢ થઈને ખાનદેશ તરફ એક રેલવે જાય છે, તેને ટ્રાપિવેલિ રેલવે કહે છે.

વડસાડ (૧૯,૮૦૦) બંદર છે. અહીંથી ઇમારતી અને બાળવાનાં લાકડાં, અનાજ, જોળ, અને ઘઉં બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. વડસાડની પાસે ત્રીચલ દરીઆકિનારા પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ફક્ત સુરતથી આસરે દસ માઈલ પર સમીપના સંખ્યાના તાપાનું ગામ દરીઆકિનાસ પર આવેલું છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં શ્રીમંત લોકો જઈ રહે છે,

ઉદલાદા પરડી તાલુકામાં પારસીઓનું જત્રાનું ધામ છે.

હજીરા તાપી નદીના મુખ ઉપર જમણે કિનારે ચોરપાડ તાલુકામાં હવા ખાવાનું મથક છે. ગામનું નામ હઉ છે પણ વોક્સ સાહેબની ત્યાં કબર (હજીરા) છે તેથી એ જગા હજીરા નામે ઓળખાય છે. ત્યાં દીવાદાંડી પણ છે.

મહુધાન માંડવી તાલુકામાં તાપી નદીને તીરે આવેલું જત્રાનું ધામ છે. દર બાર વર્ષે સિંહસ્થ* વર્ષમાં ત્યાં જત્રા ભરાય છે.

આ ઉપરાંત, સુરત પાસે આવેલું જુનું ગામ શહેર જાણવા લાયક સ્થળ છે.

બાણા જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગનો સૌથી દક્ષિણનો જિલ્લો બાણા છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવું છે, પણ અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં અહીં વસ્તી વધારે છે, પશ્ચિમ તરફનો દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે, અને તે ઉપરનાં જંગલોમાં બીજા જેવી અનાર્થ જાત વસે છે. આખા જિલ્લામાં વસ્તી ૭,૫૯,૬૧૬, માણસની છે. આ ભાગના જાહાજી ચિત્તપાવન અથવા કોંકણસ્થ કહેવાય છે. લોકો ગુજરાતી ભાષાને બદલે મરાઠી ભાષા બોલે છે, તેથી આપણા જિલ્લાઓ કરતાં આ જિલ્લો જુદો પડે છે. આ ભાગમાં ડાંગરનો પાક વધારે છે; કાજી કે વધારે વરસાદ, અને પથરાવાળી જમીન, એટલે તેમાં ડાંગર સિવાય ખીજો પાક થઈ શકતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર, વગેરે થાય છે. આગાશીમાં મુકાં કેળાં થાય છે, એવાં ખીજ કોઈ પણ જગાએ થતાં નથી. બાયદર અને વસઈ ગામ આગળ સુરત જિલ્લાના ધરાસણાની માફક મીઠું પકવવામાં આવે છે.

* ગુરુ દર બાર વર્ષે સિંહ રાશિમાં આવે છે, અને તે વર્ષે સિંહસ્થ (સંવત) કહેવાય છે.

† જલસાડની પાસે ગામ છે.

આ જિલ્લાના નવ તાલુકા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ડાહ્યાજી, માહીમ, વસઈ, ઉત્તર સાદી, અને ભીંવડી દરીઆકિનારે આવેલા છે, અને બાકીના ચાર, વાડા, શાહપુર, મુરખાદ, અને કંદયાણ અદરના ભાગમાં આવેલા છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

થાળા (૨૨,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ સાલસેટ (સાદી) ખેટમાં આવેલું છે. મુખ્યની પાસે હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી રોજ મુખ્ય જળઆવ કરે છે.

વસઈ (૧૦,૩૦૦) તાલુકાગામ છે. એ વસઈ રોશનથી પાંચ માઇલ પર આવેલું છે. ત્યાં પાન, શેરડી, કેળાં, વગેરે થાય છે.

ચોરીબલી રોશનથી દોઢ માઇલ પર **કેનેરી** યુક્ત જોવા લાયક છે.

કલ્યાણ (૧૭,૮૦૦) ઘણું જીવનું શહેર છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીમાં મુસલમાનોએ એનું નામ ઇસ્લામાબાદ રાખ્યું હતું. આ ગામથી ૭. આઇ. પી. રેલવેનો એક ફાટો નાશક તરફ જાય છે.

દેશી રાજ્યો.

ઉત્તર વિભાગની પડોશમાં ત્રણ તરેહનાં દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો અથવા એજન્સિ (પાલણપુર, મહીકાંદા, વગેરે) આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. કાઠિઆવાડની મોટી એજન્સિ ગવર્નરની તરફથી નિમાયલા અમલદાર એજન્ટ દ્વારા ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ અમલદારને આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જોડે કંઈ સંબંધ નથી. ત્રીજા પ્રકારનું રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે રાજ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, અને તેમની તરફથી રેસિડન્ટ નામનો અમલદાર વડોદરે રહે છે.

એજન્સિઓ.

પાલણપુર એજન્સિ.

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી એજન્સિ પાલણપુર છે, અને તે ગુજરાતના છેક ઉત્તર ભાગમાં આવેલી છે. એ મૂકીને આગળ જતાં રજપુતાના આવે છે. આ એજન્સિમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે, અને તેમાં પાલણપુર

અને રાધનપુર એ બે મુખ્ય છે. આ એનન્સિ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણી મોટી છે, પણ ઘણો ભાગ રેતીનું મેદાન હોવાને લીધે તેમાં વરતી ઘણી થોડી (૫,૧૮,૫૬૬) છે. આ ભાગમાં **વનાસ** અને **સરસ્વતી** એ બે નદીઓ છે. તેમાં સરસ્વતી પવિત્ર નદી મનાય છે. ઉનાળાની ઋતુમાં અહીં તાપ સખત પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ફળદ્રુપ જમીનમાં મુખ્ય પાક કપાસ, ડાંગર, શેરડી, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, અને કઢોળ છે. આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવ્યાને લીધે કંઈ અંશે મારવાડીને મળતા આવે છે. વેપારમાં મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, તથા ચંપા અને કેવડાનું અત્તર છે. વેપારનાં સ્થળો **પાલણપુર**, **રાધનપુર**, અને **મુંજપુર** છે. આ એનન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે, અને તેનું રહેવાનું સ્થળ પાલણપુર છે. એનન્સિનું કેટલુંક કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની મારફતે ચાલે છે, અને બાકીનું કામકાજ ગવર્નર સાહેબ જોડે બારોબાર ચાલે છે.

રાજ્યા:—

પાલણપુરનું મુસલમાની રાજ્ય સૌથી ઉત્તરમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું મોટું છે. ત્યાંના રાજા દિવાન તરીકે ઓળખાય છે, અને તેની રાજધાનીનું શહેર પાલણપુર (૧૭,૮૦૦) છે. **હીસા** (૭,૨૦૦) પાલણપુરમાં અંગ્રેજ લશ્કરનું સ્થળ પાલણપુર ગામની પશ્ચિમે ૧૮ માઇલ પર આવેલું છે.

રાધનપુર એ પાલણપુર એનન્સિમાં બીજું મોટું રાજ્ય છે, અને ક્ષેત્રફળમાં તે અમદાવાદ જિલ્લાનો ત્રીજો ભાગ છે. રાધનપુરના રાજ્ય નવામ કહેવાય છે, અને તેની રાજધાની રાધનપુર (૮,૬૦૦) છે. એની મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર છે.

આ ઉપરાંત **ઘાઘ**, **ચરાઘ**, વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે.

મહીકાંઠા એજન્સિ.

ગુજરાતના ધર્શાન ભાગની સરહદ પર આવેલાં ૬૪ રાજ્યોનો સમૂહ મહીકાંઠા એજન્સિ નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યોમાં ફક્ત હડરનું રાજ્ય

એટલું છે, અમદાવાદ જિલ્લા જલેવી આ એજન્સિનો ઉત્તર તરફનો અને પૂર્વનો ભાગ ડુંગરાળ તે જંગલવાળો છે. આ ભાગમાં યદુને સત્તમસ્થતિ, હાથમતી, હાથમતી, હાથમતી, વગેરે નદીઓ નૈર્ઋત્ય તરફ વહે છે. હાથમતીનું પાણી અમનગરની ઉત્તરે બંધ બાંધી ખેતીવાડીને પુરું પાડવામાં આવે છે. ડુંગરા અને જંગલોને લીધે આ એજન્સિની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, સકાઈ, ઘઉં, ચણ, તલ, અને ર છે. આ એજન્સિનો વહીવટ મલાવવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ સાદરામાં રહે છે. તેનું થોડું કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મારફત અને બાકીનું કામ ગવર્નરની જોડે બારોબાર કરવામાં આવે છે.

ઈંદરજી રાજ્ય લગભગ ભરત જિલ્લા જેવું છે, પણ વસ્તી ભરત જિલ્લાથી પોણી છે. એનો ઉત્તર અતે ઇશાન તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે. ડુંગરાની તળેટીમાં મહુડા, આંબા, રાયણ, વગેરે ઝાડોનાં જંગલ આવેલાં છે. એની મુખ્ય પેદાશ અનાજ, તલ, સાણ, અફીણ, અને શેરડી છે. અમનગર પાસે પથરની ખાણ છે. આ રાજ્યમાં ઈંદર અને અમતસર એ બે મોટાં ગામો છે. ઇડર (૪,૯૦૦) રાજધાની છે, અને ત્યાં રોડોડ રજપુત રાજા રહે છે. અમનગર (૩,૬૦૦) અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહે ઇડરના રાજાને દાખમાં રાખવાને ઇ. સ. ૧૪૨૭માં વસાવ્યું હતું. એનું અસલ નામ અહમદશાહના નામ ઉપરથી અહમદનગર છે. હાલ તેને હિમતનગર કહે છે.

દાંતાનું નાનું રાજ્ય અંબા માતાના દહેરા તથા તેમાં આવેલા આરાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે. દહેરાની આવક રાજ્યમાં જમા થાય છે. ત્યાંનો રાજા પરમાર રજપુત છે.

આ ઉપરાંત મેથાપુર, વઢાલી, મહુસણા, વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

આ એજન્સિ મુજરાતની પૂર્વે છે અને એમાં ૬૧ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલાં છે, તેથી એ રેવાકાંઠા એજન્સિ નામથી ઓળખાય છે આ એજન્સિ મહીકાંઠા એજન્સિ કરતાં દોડી મોટી છે, અને એમાં પાંચ મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે. આ એજન્સિમાં ડુંગરાની મોટી હાર આવેલી છે. એક ફક્તિયામાં રાજપૂતવાના ડુંગર નામે ઓળખાય છે, અને તે સાતપુડાના પશ્ચિમ તરફના છેડાના ભાગે છે, અરબીય હાર એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે, અને તે સિંધુસાગરના છેડા છે.

સહી અને સર્વજ્ઞ એ બે મોટી નદી આ એજન્સિયામાં વહે છે. રેવાકાંડાના ધણીખરા ભાગમાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે, અને તેમાં મુખ્ય ઝાડો મહુડા, સાગ, સીસમ, આમલી, આંબા, રાયણ, સાદક, ખીલી, હળદરવો, વાંસ, અને ખેર છે. જંગલોમાં શિકાર કરવા લાયક જંગલી જનાવરો વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુકર, વગેરે નજરે પડે છે. આ ભાગમાં વસ્તી સાડાસાત લાખ માણસની એટલે મહીકાંડા એજન્સિ કરતાં વધારે છે. આ ભાગમાં પણ બીલ્ડની વસ્તી વધારે છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક, ડાંગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ, અને ચણા છે. ડુંગરોમાંથી અકીક, આરસ, અને લાલ, સફેદ, વગેરે જુદા જુદા રંગના પથ્થરો નીકળે છે. આ એજન્સિમાંથી શુજરાતના ખીજ ભાગમાં મહુડા, સાગ, અને તેલી ખીઆં (ખરસાણી કે રામતલી). મોકલવામાં આવે છે. પંચમહાલ જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે; અને એ કલેક્ટરનું રહેવાનું સ્થળ ગોધરા છે, એટલે પોલિટિકલ એજન્ટનું પણ રહેવાનું સ્થળ ગોધરા છે.

રાજ્યો:—

રાજપીપળાનું રાજ્ય બધાં રાજ્યમાં મોટું છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવું છે, પણ વસ્તી ખેડા જિલ્લાની વસ્તીથી ઓછા ભાગની છે. આ સરકારમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે અને તેમાં ધમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાય છે. નર્મદાની ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે, અને તે ભાગમાં બાજરી, જુવાર, તેમજ ખીજનું અનાજ થાય છે. રાજધાનીનું નગર મંચોદ (૧૧,૦૦૦) કર્જેશુ નદી પર આવેલું છે. રાજ ગાહીલ રજપુત જાતનો છે, અને તેણે પોતાના રાજ્ય માટે રેલવે બાંધી છે. અંકલેશ્વરથી અથવા મિયાંમામથી નાંદોદ જવાય છે. નાંદોદ ગ્રામમાં એક હાઇ સ્કૂલ છે.

છોટાઉદેપુર અને વારીઆ:—એ બે રાજ્યો ચોહાણ રજપુતોનાં છે, અને બંને રાજ્યો એક કુળના છે. છોટાઉદેપુરના રાજ્યમાં રાજપીપળાથી પોણી અને વારીઆના રાજ્યમાં રાજપીપળાથી પોણા કરતાં કંઈક વધારે વસ્તી છે. બંને ભાગત્રી હવા જંગલને લીધે ખરાબ ગણાય છે. છોટાઉદેપુર સાડાપાંચ હજાર અને વારીઆ પાંચ હજાર માણસની વસ્તીમાં આવે છે.

લુણાવાઢાનું રાજ્ય સોલંકી રજપુત રાજના તાબામાં છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી લગભગ છોટાઉદેપુરના રાજ્યથી પોણી છે. આ ભાગમાં ડુંગરા છે, પણ ખીન્ન રાજ્યોની માફક તે પર જંગલો નથી. એની રાજધાની લુણાવાઢા દસ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. ગોધરાથી અહીં સુધી રેલવેની ગાડી છે.

આ ઉપરાંત સુંથ અને વાઢાશિનોર એ બે રાજ્યો છે. વાઢાનાં ખીન્ન તેા ઘણાંજ નાનાં છે. વાઢાશિનોરનો નવાય મુસલમાન છે, અને તે વાખી કુટુંબનો છે. વાઢાશિનોર આઠ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. સુંથનું રાજ્ય પરમાર જાતના રજપુતના તાબામાં છે. વાઢાશિનોરના રાજ્યમાં ૪૪,૦૩૦ અને સુંથના રાજ્યમાં ૭૦,૯૫૭ માણસની વસ્તી છે.

સ્તંભાતનું રાજ્ય.

ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું નાનું મુસલમાની રાજ્ય સંભાતના રાજ્યને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો. મા. છે. આ રાજ્ય સપાટ મુલક છે, પણ જમીનમાં એટલો બધો ખાર છે કે દર પાંચ વર્ષે નવા કુવા ખોદવા પડે છે. એનો પૂર્વ ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં જુવાર, યાજરી, તુવેર, ઘઉં, કપાસ, ગળી, તમાકુ, વગેરે થાય છે. એ રાજ્યમાં જંગલ નથી, તેમજ ખનીજ પણ નથી; છતાં રાજપીપળા વગેરે ભાગો તરફથી અકીકના પથ્થર આવે છે, તે પકવી તેનાં બેરીઆં, એરીંગ, વગેરે બનાવવાનો ત્યાં મોટો હુમ્મર છે. સંભાતના રાજ્યમાં વસ્તી ૭૧,૭૬૨ માણસની છે. રાજ્ય મોગલ જાતનો મુસલમાન છે અને તે નવાય કહેવાય છે. ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર આ રાજ્યના પોલિટિકલ ઓફિસર છે. રાજધાનીના નગર સંભાત (૨૭,૨૦૦)નું જીનું નામ સ્તંભાવતી છે. આગળ તે ઘણુંજ માતખર શહેર હતું. હાલ તેા સંભાત શહેરથી દરીઓ પાંચ માઇલ દૂર છે, અને બધો વેપાર ભાંગી ગયો છે. સંભાતના અખાતના આ ભાગમાં બરતી ઘણા જોરથી આવે છે, એટલે વહણો છેક નાકા સુધી આવવા હિંમત કરતાં નથી.

સુરત એજન્સિ.

સુરત જિલ્લા પાસે આવેલાં સચીન, વાંસદા, અને ધરમપુર, એ ત્રણ નાનાં રાજ્યો સુરત એજન્સિ નામે ઓળખાય છે, અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર આ ત્રણ રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટ ગણાય છે. હાલ ડાંગનાં જંગલનું રાજ્ય પણ આ કલેક્ટરને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ ચારે રાજ્યનું કૂલ ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેવડું છે, અને તેની વસ્તી ૧,૭૯,૭૫૪ છે.

સચીનનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્ય છે, અને ત્યાંના રાજા નવાબ કહેવાય છે. એ નવાબ જંજીરાના નવાબના કુળના છે. સચીન તાબાનાં ગામો ચોરાસી તાલુકામાં વીખરાયેલાં છે. એ સંસ્થાનમાં મુખ્ય પેદાશ જુવાર, કપાસ, ડાંગર, અને શેરડી છે. સચીન તાબાનું **હુમસ** ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલું છે, અને એ હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ રાજ્યની રાજધાની **સચીન** છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી ૧૯,૯૭૭ છે.

ધરમપુરનું રાજ્ય જુના વખતમાં રામનગર નામે ઓળખાતું હતું. એ રાજ્યોના ઘણા ભાગ જંગલવાળો હોવાથી હવા ખરાબ ગણાય છે. ધરમપુરના રાજ્યમાં સચીનથી પાંચગણી વસ્તી છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઇલની પાકી સડક છે. ધરમપુરના રાજ્યમાંથી નાશક જવાનો પણ એક રસ્તો છે. મુખ્ય નિકાસ કડોળ, શેરડી, ડાંગર, અને નાગલી છે. રાજ્યમાં જંગલ હોવાને લીધે ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર છે. રાજધાની **ધરમપુર** સવા ૭ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. રાજા સિસોદીઆ ભતના રજપુત છે.

વાંસદાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ ડુંગરા અને જંગલવાળો છે. એની રાજધાનીનું નગર **વાંસદા** લગભગ સાડા ત્રણ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. તે બિંદીમોરાથી પૂર્વે ૨૯ માઇલ પર આવેલું છે. આ રાજ્યની વસ્તી સચીનના રાજ્યની વસ્તીથી લગભગ બમણી છે. બિંદીમોરાથી વાંસદા જવા માટે પાકી સડક છે. એની મુખ્ય ઉપજ ડાંગર, નાગલી, કડોળ, કોદરા, તલ, અને જુવાર છે. એમાં જંગલ હોવાને લીધે ઇમારતી લાકડું પણ થાય છે. એ રાજ્યનાં સરહદ પર વાંસદાની ઉત્તરે ૭ માઇલ પર **ડનાઈ** નામનો ડના પાણીનો કુંડ છે. દર વર્ષે ચૈત્રી પુનમે અહીં જત્રા ભરાય છે. આખું વર્ષ એ કુંડમાં ઉતું પાણી રહે છે, પણ ફક્ત જત્રાને દિવસે પાણી ઠંડું નાહવા

જેવું હોય છે. આ કુંડ આગળ બિદિશ, ગાયકવાડી, અને વાંસદા, એ ત્રણ રાજ્યોનો સરહદ મળે છે, તેથી મેળા વખતે ત્રણે રાજ્યો તરફથી ત્યાં ખંદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. ઉવાઈ એ બિદીશોરા કાળા આંખા દેહાવેતું એક સ્ટેશન છે. વાંસદાના રાજ સોલંકી રજપુત છે.

જાંગતું રાજ્ય તદ્દન જંગલનો પ્રદેશ છે. એવું ક્ષેત્રફળ ખંભાતના રાજ્યથી બમણું છે, પણ વસ્તી ખંભાત શહેરથી ઓછી છે. મુખ્ય પેદાશ જંગલની છે. બીજો પોતાને સાડે ડુંગરો પર જીવાર, બાજરી, બટાટા, અને ઘઉં વાવે છે.

જવાર સંસ્થાન.

થાણા જિલ્લામાં આવેલા આ નાના સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ ચો. મા. છે. વાંસદાના રાજ્યની માફક તેમાં જંગલો અને ડુંગરો આવેલાં છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગલી, બાવટો, અને કડોળ છે. રાજ કોળી જાતનો છે. આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ થાણાના કલેક્ટર છે.

કાઠિઆવાડ.

અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો દ્વીપકલ્પ હાલ કાઠિઆવાડ એજન્સિ નામે ઓળખાય છે. એવું જીનું નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે. જીનાગઢ, દીવ, અને કોડીનારનો મુલક આજે પણ સોરઠ નામે ઓળખાય છે. કાઠિઆવાડ નામ કાઠી નામના રજપુતો પરથી પડ્યું છે અને તેઓનાં સંસ્થાનો ઝાલવાડના મધ્ય ભાગથી તે જીનાગઢની દક્ષિણ સીમા સુધી આવેલાં છે. આ દ્વીપકલ્પમાં ગાયકવાડી અમરેલી પ્રાંત અને ઓખામંડળ, ફિરંગીનું દીવ, અને અંગ્રેજી ધંકુકા તાલુકો અને થોધા પેટામહાલ છે. તે ઉપરાંત તેમાં ૧૯૩ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં ભાવતગર, પોરબંદર, ગોંડળ, કાંગ્રા, મોરબી, નવાનગર, જીનાગઢ, અને ભદ્રરાખાદ પહેલા વર્ગનાં છે. છ બીજા વર્ગનાં છે, અને બાકીનાં બધાં નાનાં છે. બધાં રાજ્યોની દેખરેખ સાડે ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે, અને તે અમલદાર એજન્ટ દુ. ધ. અર્ધર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદાર છે, અને

તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ડ કહે છે. દરેકના તાબામાં કાઠિઆવાડને એકેક પ્રાંત આપવામાં આવ્યો છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતનાં નામ હાલાર, અલાવાડ, ગોહીલવાડ, અને સોરઠ છે; અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ, અને જૈતલસર, એ પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજન્ડનાં રહેવાનાં સ્થળાં છે. કાઠિઆવાડ વડેરે બધી એમ્પ્રિસિઓના રામ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉધરાવી તેને રવાના કરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૧,૦૦૦ ચો. માઈલ છે, એટલે આપણા ઉત્તર વિભાગના ક્ષેત્રફળથી દોડું છે.

એની રચના પરથી માલમ પડે છે કે આ દ્વીપકલ્પ એક વખત ટાપુ, અથવા જ્વાળામુખીના નાના નાના ટાપુઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ. એની આખી સપાટી ડુંગરાવાળી અને કિનારાવાળો ભાગ રેતાળ છે. એમાં મુખ્ય પર્વતો ગીર, ગીરનાર, રોજુંજી, અને બહાર છે. ગીરનાર જુનામઢની પાસે હિન્દુ તથા જૈન દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે, અને રોજુંજ પાલિતાણુ પાસે જૈન દહેરાં માટે તથા જૈન લોકોના જન્માના સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગીરનાર ડુંગરો સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં છે, અને લાં સિંહ નજરે પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત ગીરના ડુંગરમાંજ સિંહ છે. બર્ડ પર્વત હાલાર અને બર્ડની વચ્ચે આવેલો છે, અને તેમાંથી લોખંડ નીકળે છે. કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની છે. તેમાં માદર (૧૧૫ માઈલ) અને રોજુંજી (૧૦૦ માઈલ) મોટી છે. ભાદર જસદણ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે; અને રોજુંજ ગીરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી પાલિતાણુ પાસે અર્ધ ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. કાઠિઆવાડને ઉત્તર કિનારે એક મોટો બેટ આવેલો છે, તેનું નામ શંખોદાર છે, પણ તે બેટને નામે ઝોળખાય છે. બેટ ગાયકવાડને તાબે છે, અને હિન્દુઓનું જન્માનું ધામ છે. કિનારા પર દારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, બાદરાખાદ, અને ભાવનગર, એ મુખ્ય બંદરો છે.

અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. હરીઆના પવનને લીધે તાપ કિનારા પર વધારે લાગતો નથી, પણ મધ્યમાં ઉનાળામાં

તાપ વધારે લાગે છે. ત્યાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર, ધાત્રી, કડોળ, અને તેલી બીજાં છે. કાઠિઆવાડમાં વસ્તી ૨,૫૩૮,૪૬૭, એટલે ઉત્તર વિભાગથી પોણી છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જડેજા, પરમાર, કાકી, વગેરે રજપુત જાતો, અને મેમણ, મિચાના, વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, પણ કુટલીક જગાએ સોનેરી કસબનું કામ, અતલસ, કીનખાખ, ગુલાલ, કંકુ, મીઠું, વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પોરબંદરી પથર, ધી, રૂ, અને તેલી બીજાં કાઠિઆવાડની મુખ્ય નિકાસ છે. દેશી રાગ્ગંઓએ પોતાની સગવડ માટે રેલવે બાંધેલી છે. રેલવે વઢવાણથી ધોળે થઈ ભાવનગર જાય છે, અને એક ફાંટો ધોળેથી પશ્ચિમે છેક પોરબંદર સુધી જાય છે. એક રેલવે વેરાવળથી જેતલસર તથા રાજકોટ થઈ જામનગર સુધી પણ જાય છે. મોરબી લાઇન વઢવાણથી રાજકોટ જાય છે. હાલ શેત્રુંજી જવા માટે ભાવનગર દરબારે સિહારથી પાલિતાણુ સુધી એક ફાંટો કાઢેલો છે.

હાલાર પ્રાંત.

હાલાર પ્રાંત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે, અને એમાં જવાનગર, મોરબી, અને ગોંડલ, એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં મોટાં રાજ્યો છે.

જવાનગર રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. માઇલ એટલે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી વધુ છે. એની અંદર બર્ડા પર્વત છે, તેમાંથી ચારસ તથા લોખંડ નીકળે છે. ખંભાણીઆમાંથી તાંબુ નીકળે છે. એની રાજધાની જવાનગર (૪૨,૪૦૦) કંકુ તથા રેશમી અને કસબના ભરતકામને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના રાજા કાઠિઆવાડના જડેજા રજપુતોના શિરોમણિ ગણાય છે, અને જામને નામે ઓળખાય છે. જવાનગર રાજ્યની હદના દરીઆમાંથી મોતી નીકળે છે. જવાનગર એના રાજાના નામ પરથી જામનગર નામે ઓળખાય છે.

મોરબીના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચોરસ માઇલ એટલે ખંભાતના

રાજ્યથી અહીંગણું છે, પણ વસ્તી ખંભાતના રાજ્યથી સહેજ વધારે છે. એનો રાજધાની મોરબી (૧૩,૧૦૦) મધ્ય નદી પર આવેલું શહેર છે. એનો રાજ્ય નડેજ રજપુત છે.

મોંઢલના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચો. માઇલ એટલે ખંભાતના રાજ્યથી ત્રણગણું મોટું છે, અને એની વસ્તી ખંભાતના રાજ્યથી બમણી છે. એના રાજ્ય પણ નડેજ રજપુત છે. એની રાજધાની મોંઢલમાં (૧૭,૪૦૦) ગરાસીઆઓને માટે એક સ્કૂલ તથા એક હાઇ સ્કૂલ છે.

લાંકાનેર, ધોઢ, અને રાજકોટ, એ ત્રણ બીજા વર્ગનાં રાજ્ય છે. તેમાં રાજકોટ વધારે અગત્યનું છે, કારણ કે ત્યાંની હવા સારી છે, અને એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રાજકોટમાં રહે છે.* રાજકોટ (૩૬,૦૦૦)માં રાજકુમારોને ભણવા સાર એક શાળા, એક હાઇ સ્કૂલ, એ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અને એક વિદ્યાગ્રાળા છે.

જાલાવાડ.

આ પ્રાંત હાલારની પૂર્વે આવેલો છે, અને જાલા રજપુતો ઉપરથી એનું નામ જાલાવાડ પડ્યું છે એમાં ધ્રાંગધ્રા પહેલા વર્ગનું, અને વઢવાણ અને લીમડી એ બે રાજ્યો બીજા વર્ગનાં છે.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ગોંડળ જેટલું છે, અને એ રાજ્યમાં વસ્તી ગોંડળના રાજ્યથી અડધી છે. એનો રાજ્ય જાલા રજપુત છે. લીમડી, વઢવાણ, અને વાંકાનેર, એ ત્રણે રાજ્યો ધ્રાંગધ્રાની શાખા છે. વઢવાણ (૧૬,૭૦૦), ધ્રાંગધ્રા (૧૭,૫૦૦), ને લીમડી (૧૧,૦૦૦), એ ત્રણ આ પ્રાંતમાં મોટાં ગામ છે. વઢવાણ કેમ્પમાં^૧ તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ છે.

વઢવાણ રાજ્યના તાબાનું ગામ છે, અને વઢવાણ કેમ્પ વઢવાણ ખાસે પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન છે.

ગોહીલવાડ પ્રાંત.

આ પ્રાંત કાઠિયાવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે અને ગોહીલ

* રાજકોટ રાજ્યના તાબાનું ગામ છે અને તેની પાસેજ રાજકોટ કેમ્પ છે; ત્યાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રહે છે.

૧ શિક્ષકે કેમ્પનો અર્થ સમજાવવો.

રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે. તેમાં મોઢીનગર પહેલા વર્ગનું અને પાલિતાણા ખીત્ર વર્ગનું, એમ બે મોટાં રાજ્યો છે.

મોઢીનગર રાજ્ય ગોંડળના રાજ્યથી લગભગ ત્રણગણું છે, અને વસ્તી અઢીગણી છે. એ રાજ્યમાં ધણે ભાગે જમીન કાળી છે તેથી કપાસ થાય છે. એની રાજધાનીનું નગર મોઢીનગર (૫૯,૨૦૦) ઇ. સ. ૧૭૪૨માં ભાવસાગિ વસાવ્યું હતું એ એક મોટું અને શોભીતું શહેર છે. હાલમાં દરીઓ ત્યાંથી વેગજો ગયો છે તેથી ખાડી ખોદી નાનાં નાનાં વહાણોને માટે માર્ગ કચેલો છે. આ રાજ્યનો ધણો વેપાર દરીઆમાર્ગે ચાલે છે. ભાવનગર શહેરમાં એક મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), એક હાઇ સ્કૂલ, અને એક મિલ છે. ખીત્રું રાજ્ય પાલિતાણા શેત્રુંગના ડુંગરને લીધે પ્રખ્યાત છે.

સોરઠ

કાઠિઆવાડના નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ જે પ્રાંત આવેલો છે તે સોરઠ કહેવાય છે. એની અંદર જુનાગઢ, પોરબંદર, અને જાફરાબાદ, એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે.

જુનાગઢના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં સહેજ નાનું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધી છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજા બાખી કુટુંબનો નવાબ છે. એની રાજધાની જુનાગઢ (૩૩,૨૦૦)માં હાઇ સ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), નવાબ સાહેબનો મહેલ, વગેરે જેવા લાયક મકાનો છે. એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે હિંદુ તથા જૈન લોકોનું ભત્રાનું ધામ છે. સોમનાથ પાટણ જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલું જુનું શહેર છે. અહીં સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું છે, તે મુસલમાન રાજાઓએ ધણી વખત ભાગી નાખ્યું હતું. હાલ તેનો ધણો ભાગ ખંડિએર છે.

પોરબંદરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦ ચો. માઇલ અને તેની વસ્તી ૧૦૧,૮૮૧ છે. રાજા જેઠવા રજપુત જાતનો છે. એની રાજધાની પોરબંદર (૨૮,૬૦૦) દરીઆકિનારા પર બંદર છે. કેટલાક કહે છે કે આ જગાએ સુદામાપુરી હતી. અહીંથી મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, વગેરે જગાએ પથરો મોકલવામાં આવે છે.

જાફરાબાદનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય જશ્વરના નવાબને તાબે છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

આ રાજ્યનો અમરેલી પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે, અને તે ત્રણ કડકે વહેંચાયેલો છે. મોટો ભાગ સોરઠની પૂર્વે છે, અને બાકીના બે કડકા પૈકી એક આખામંડળ વાયવ્ય ખુણા પર અને બીજો કોડિનાર સોરઠની દક્ષિણે દીવની પાસે છે. અમરેલી પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. આખામંડળમાં દારકા બંદર છે અને હિંદુઓનું જત્રાનું ધામ છે. એટ નામનો ટાપુ કચ્છના આખાતમાં આવેલો છે અને તે શંખોદ્ધાર નામે જોળખાય છે. એટ પર ધણાં જીનાં મંદિર છે, અને એ પણ જત્રાનું ધામ છે.

દીવ અને દમણ.

દીવ નામનો નાનો ૨૫ ચો. માઇલનો એટ કાઠિઆવાડમાં દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે અને તે કિરંગીઓને તાબે છે. દીવના ભાવસારો છાપવાનું કામ સાઈ જાણે છે. દીપ ઉપરથી તેનું નામ દીવ પડ્યું હતું. જ્યારે એ વેપારનું મોટું મથક હતું, તે વખતે ત્યાં ૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી હતી.

દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે કિરંગીનું બીજું સંસ્થાન છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવું છે. દમણ તાબાનો નગર હવેલી તાલુકો ધણા ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, ધઉ, નાગલી, કડોળ, અને તમાકુ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની સત્તા નીચે નહિ એવું ગુજરાતમાં મોટું દેશી રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે આપણી પાંડોરામાં છે; માટે ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી રહ્યા પછી તેની ભૂગોળ જાણવી એ અવશ્યનું છે. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૭૫ સુધી મુંબઈ સરકારના તાબા હેઠળ હતું, અને ત્યારપછી વાઇસરોયની સત્તા નીચે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે ચાર રાજ્યો—(૧) નિઝામનું રાજ્ય, (૨) મલેસુરનું રાજ્ય, (૩) ગાયકવાડી રાજ્ય, અને (૪) કારમીરનું રાજ્ય—પહેલા વર્ગનાં ગણાય છે તેમાંનું આ એક છે. રાજા મુઘરેલો હોવાથી રાજ્ય મુઘરેલી પદ્ધતિ પર ચાલે છે. એ રાજ્ય એક જથ્થે નથી પણ ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. વડોદરા એ ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે, કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, નવસારી પ્રાંત સુરત જિલ્લાની પૂર્વે, અને અમરેલી પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચાયેલો છે. અમરેલી પ્રાંતનો એક પેટમહાલ આખામંડળ છેક દરીઆકિનારા

પર કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૦૦ ચો. માઇલ છે. એનો કડી પ્રાંત મોઠામાં મેટિ પ્રાંત છે.

આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, એટલે કુદરતી રીતે જુદા જુદા પ્રાંતની કુદરતી રચના જુદીજ માલમ પણ વગર રહેતી નથી. ઓખામંડળ રેતીનું રણ છે, અમરેલી તરફ ગીરના ડુંગરો આવેલા છે, વડોદરા અને કડી પ્રાંત સપાટ મેદાનો છે, અને નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ અને વ્યારા એ ડુંગરના અને જંગલના પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં યુજરાતમાં વહેતી ધણી નદીઓ આવેલી છે. કડી પ્રાંતમાં કનાલ અને સ્વરસ્વતી એ બે નદીઓ વહે છે. વિશ્વામિત્રી નદી પર વડોદરા શહેર આવેલું છે, અને તે પાવાગઢના પશ્ચિમ ઢોળાવ ઉપરથી નીકળી ઢાઢર નામે બીજી નદીને મળે છે.

બધા પ્રાંતોમાં કડી પ્રાંતની હવા સારી ગણાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં જંગલવાળા ભાગોની હવા ખરાબ ગણાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે. અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરીઆકિનારા ઉપર આવેલા હોવાથી તેમાં શિયાળામાં કડી પ્રાંત જેટલી ઠંડી રહેતી નથી. કડી પ્રાંત, વડોદરા પ્રાંતનો પશ્ચિમ ભાગ, અને નવસારી પ્રાંતના દરીઆ તરફના તાલુકા ધણાજ ફળદ્રુપ છે. કડી પ્રાંતમાં અળસી, તેલી બીયાં, અને અફીણ; અમરેલીમાં રૂ, નવસારીમાં શેરડી, અને વડોદરા પ્રાંતમાં રૂ અને તમાકુ મુખ્ય પેદાશ છે. આ ઉપરાંત દરેક ભતનું અનાજ આ રાજ્યમાં થાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં બાગાયત પેદાશ પુષ્કળ થાય છે, અને ત્યાં આંબા, અનનાસ, ફણસ, વગેરે મેવો પણ થાય છે. હાલ ગાયકવાડી મુલકમાં કેટલીક જગ્યાએથી આરસનો પત્થર નીકળે છે.

આ રાજ્યની વસ્તી ૨૧,૨૧,૦૦૦ છે. આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે, એટલે કુદરતી રીતે એમાં વસ્તી પણ જુદી જુદી ભતની છે. વડોદરામાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ, ઓખામંડળમાં વાઘેર રજપુતો, અમરેલી પ્રાંતમાં કાઠી રજપુતો, સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણો અને વડોદરાઓ, પેટલાદમાં ખાદીદારો, નવસારીમાં પારસી અને અનાવલા બ્રાહ્મણો, અને સોનગઢ વ્યારા તરફ અનાર્થ ભતના ચોધરા વગેરે જોવામાં આવે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે અને રાજ્ય તરફથી આનળી કારીગરી, કારખાનાં, વેપાર, વગેરેને પણ ઉત્તેજન મળે છે. અમરેલી સિવાયના ત્રણે પ્રાંતોમાં રેલવે બાંધવામાં આવેલી છે.

રાજ્યમાં વાહસરોવર તરફનો એક અમલદાર રેસિડન્ટ રહે છે. રાજ્યવસ્થા સમયે સર્વેશ્વર રાજ્યની માફક છે, પણ અમલદારોનાં નામ જુદાં છે. તાલુકાના ઉપરીને અમલદારને મહેલે વહીવટદાર, પ્રાંતને વિદ્યે અને તેના ઉપરી

અમલદારને કલેક્ટરને બદલે સુબો કહે છે. તેવા ચારે સુબાઓના ઉપરીને સરસુબો કહે છે. તેના ઉપરી તરીકે દિવાન અને માથે રાજ છે. કાઠિઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, વગેરે એજન્સિના રાજાઓ તથા તાલુકદારો પાસે ગાયક-વાડની લેણી ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે.

જાળવા લાયક સ્થળો:—

ઘઢોદરા (૬૪,૭૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યની રાજધાનીનું નગર છે. રાજા ચંદને આ નગર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચંદનાવતી રાખ્યું હતું. શહેરમાં કોલેજ, ન્યાયમંદિર, રાજ્યના મહેલો, સંગ્રહસ્થાન, બાગ, વગેરે ધણું જોવા લાયક સ્થળો છે. આ શહેર રેલવેનું જંકશન છે અને રેલવેનો એક ફાંટો ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

ડભોઈ (૧૪,૦૦૦) વડોદરાથી ૧૮ માઇલ ઉપર જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ડુભોઈ નામના એક ઇજનેરના નામ ઉપરથી એનું નામ ડભોઈ પડ્યું છે. ડભોઈ રેલવે જંકશન છે. ભરૂચથી આમોદ, જંબુસર, અને વિશામિત્રી થઈને ચાણોદ જતી રેલવે તથા મિયાગામથી છોટાઉદેપુર તરફ જતી રેલવે અહીં એક બીજીને મળે છે; અને સાંથી નાંદોદ જવાય છે.

પાટણ (૩૧,૦૦૦) કડી પ્રાંતમાં આવેલું શહેર છે. તે વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૫માં વસાવ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં એ ધણું પ્રસિદ્ધ શહેર હતું અને જુના વખતનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવે છે. રાણીવાવ અને વનરાજની મૂર્તિ, એ બે જુના વખતનાં કામો હજુ મોજુદ છે. સિદ્ધરાજનું સહસ્રલિંગ તળાવ તદ્દન પુરાઈ ગયેલું છે, અને તે પર ખેતી કરવામાં આવે છે. એ શહેર તરવાર, સુદી, પટોળાં, અને માટીનાં વાસણને માટે હજુ પ્રખ્યાત છે.

ઘઢનગર (૧૪,૦૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. એક વખતે એમાં ધણો પૈસો હતો. આ ગામ વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે, અને અહીંથી તેઓ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા છે. તાજુબની વાત એ છે કે વડનગર વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે, પણ સાં માત્ર તેઓનાં હાલ એક કે બેજ ધર છે.

સિદ્ધપુર (૧૫,૦૦૦) સરસ્વતી નદી પર જત્રાનું ધામ છે. એ સ્થળ પર મહાત્માજી કરવામાં આવે છે. અહીં રુદ્રમાળ નામના પ્રસિદ્ધ રહેવાનાં ખંડિએરો જોવામાં આવે છે.

નવસારી (૨૧,૦૦૦) જીનું શહેર નવસારી પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે અને ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે.

સોનગઢ નવસારી પ્રાંતમાં દાખિ વેલિ રેલવેનું સ્ટેશન છે. એ ગુજરાતમાં ગાયકવાડનું પહેલું રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલ માત્ર તેના જીના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

કર્નાઠી નર્મદાને તીરે મોટું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે.

આ ઉપરાંત બહુચરાજી† યાત્રાનું સ્થળ છે અને ડેંઘામાં કડવા કણુખીની કુળદેવીનું સ્થાન છે. કઢી (૧૩,૦૦૦) અને વીસનગર (૧૭,૦૦૦) નજીવા લાયક જગ્યાઓ છે. મહેસાણા (૯,૦૦૦) એ રેલવેનું જંકશન છે. અહીંથી એક રેલવે વઢવાણ તરફ, બીજી પાટણ તરફ અને તેના એક ફાંટો બહુચરાજી તરફ, અને ત્રીજી વીસનગર વડનગર તરફ જાય છે.

કચ્છ

તમે ઉત્તર વિભાગની, કાઠિયાવાડની, ગાયકવાડી રાજ્યની, અને મુંબઈ ધલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ શીખી ગયા. હવે મુંબઈ ધલાકાના બાકીના વિભાગો અને દેશી રાજ્યની તમારે ભૂગોળ શીખવાની છે. ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છનું રજુ અને અખાત આવેલાં છે. એ ઓળંગીને ઉત્તરમાં જઈએ તો પહેલો મુલક કચ્છ આવે છે. એ દેશી રાજ્ય છે અને એનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણું છે.

(કચ્છ એ રાખ્દનો અર્થ દરીઆકિનારાની ભૂમિ થાય છે.)

કુવરતી રચના:—એનો દક્ષિણ કાઠો તદન સપાટ છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. અહીં ધણી વખત ધરતીકંપ* થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૯માં જે ધરતીકંપ થયો હતો, તેને લીધે જીજની અંદર ૭,૦૦૦ ધરો (કચ્છના રાવના મહેલ સુધાં) નાશ પામ્યાં હતાં અને રજુની કેટલીક જગા ખેસી ગઈ હતી.

† શિક્ષકે આ બે જગાનાં સ્થાન નકશા પર બતાવવાં.

* આ રાખ્દ સારી રીતે સમજવેલા. એથી શું નુકસાન થાય છે, અને જમીનમાં શા ફેરફાર થાય છે, તે કહેવું.

વસ્તી:—કચ્છની વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની અડધી વસ્તી કરતાં સહેજ વધારે છે. લોકો ઘણા મજાપુત અને વેપારમાં સાહસિક છે, અને વેપારને અર્થે દૂર દેશમાં જઈને વસેલા જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં બાટીઆ લક્ષાધિપતિ અને કરોડપતિ છે, તે કચ્છના રહેવાસી છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગ:—લુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે. ફટકડી, સુરોખાર અને સોનારૂપાનાં નકસીનાં વાસણો અહીંથી પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

રાજ્યો:—એ રાજ્ય તરેંગ જાપુતનું છે, અને રાજાને રાવ કહે છે. એમાં મુજ અને માંડવી એ બે મોટાં શહેર છે, અને કંથકોટ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. લુજમાં રાજાને સલાહ આપવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

મુજ+ (૧૯,૨૦૦) કચ્છની મધ્યમાં રાજધાનીનું નગર છે. ઇ. સ. ૧૬૦૫માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ આ શહેર વસાવ્યું હતું. એમાં લુજંગ નામના સાપનું દહેરું હતું, તેથી એનું નામ લુજ પડેલું છે એમ કહેવાય છે. શહેરમાં રાવ શ્રી પ્રાગમલજીનો નવો મહેલ જોવા લાયક છે. અંગ્રેજ કેળવણી આપવા એક હાઇ સ્કૂલ પણ ત્યાં છે.

માંડવી (૨૨,૬૦૦) દક્ષિણ કિનારે બંદર છે. અહીં આગબોટ આવે છે, અને ખલાસીઓની સગવડ માટે દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

સિંધ.

કચ્છની ઉત્તરમાં રણ ઓળંગીને આપણે જઈએ તો સિંધ વિભાગ આવે છે. એ મુંબઈ ઇલાકાનો છેક ઉત્તરનો વિભાગ છે. આ વિભાગની સરહદ ઓળંગીને ઉત્તરમાં જઈએ તો બલુચિસ્તાન અને પંજાબ આવે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગથી આ વિભાગ લગભગ સાડાત્રણગણો છે. એ વિભાગને લગતું **જૈરપુરનું રાજ્ય** છે, અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ સફરના કલેક્ટર છે.

+ગામની પાસે જે કૌસમાં આંકડા છે તે ત્યાંની વસ્તીના છે. માટિ શિક્ષક પોતાના ગામની અથવા જાણીતા શહેરની વસ્તી સાથે તે સરખાવવા; અને વસ્તી વધારે અથવા ઓછી છે તેનું કારણ સમજાવવું.

આ આંકડા છોકરા પાસે ગોખાવવાના નથી.

આ વિભાગનું નામ સિંધ સિંધુ નદી પરથી પડ્યું છે. હિંદુ અને હિંદુસ્તાન નામ પણ સિંધુ નદી પરથી પડ્યાં છે.

કુદરતી દેસ્તાલ:—આ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે. એના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે, અને તેમાં ચારો પુષ્કળ ઊગે છે, તેથી ભરવાડો લાં ઘેટાં ચરાવે છે. એના પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે, અને તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. એનો દક્ષિણ ભાગ નીચો અને ખારવાળો છે, તેથી લાંની હવા રોગી છે. જે ભાગ પર સિંધુ નદીનો કાંપ દરે છે તે ભાગ ફળદ્રુપ છે. ફળદ્રુપ જમીન પર પણ જો નદીનો કાંપ દરતો નથી તો તે ઉજડ થઈ જાય છે, કારણ કે અહીં વરસાદ ઘણો જ થોડો પડે છે.

નદી:—સિંધુ નદી (જુઓ હિંદુસ્તાન, નદીઓ). એ નદી પર કરાંચી, કોટી, હૈદરાબાદ, સક્રર, અને રોહરી શહેરો આવેલાં છે. આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે, તેથી એક વખતે એના પર જે આબાદ શહેરો હતાં, તે પાણી જતું રહેવાને લીધે ઉજડ થએલાં છે. (જે ત્રણ દાખલા આપવા.) એ નદીનો મુખ આગળનો કાંપથી બનેલો ત્રિકોણપ્રદેશ (ડેલ્ટા)* ખેડા જિલ્લાથી બમણો મોટો છે.

આબોહવા:—સિંધમાં વરસાદ ઘણો જ ઓછો પડે છે, અને રેતી તપે છે, તેથી ગરમી વધારે પડે છે. જેકાબાબાદમાં અતિશય ગરમી પડે છે. કિનારા પરની હવા દરીઆને લીધે સારી છે. ઉત્તર વિભાગ કરતાં આ વિભાગમાં વરસાદ ઓછો અને તાપ વિશેષ પડે છે.

વનસ્પતિ:—આ વિભાગમાં ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગના જેવાં ઇમારતી લાકડાંનાં જંગલ નથી; પણ જે જંગલો છે, તેમાં બાળવાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં બાળવાનાં બીજાં ઢોરને ખવડાવવામાં આવે છે, એની છાલ ચામડું કમાવવાના કામમાં આવે છે, એનાં પાંદડાં ઊંટ અને બકરાં ખાય છે, અને લાકડું બાળવાના કામમાં આવે છે.

ખારેક, કેળાં, કેરી, નારંગી, દાડમ, અંજીર, શેતુર, ખડબુચાં, તડબુચ, વગેરે ગરમ પ્રદેશ જોને માફક આવે એવો મેવો અહીં ઉત્પન્ન થાય છે.

હોલો, ધર્મ, અને ભાષા:—સિંધ વિભાગ ક્ષેત્રફળમાં આપણા વિભાગથી સાડાત્રણગણો છે, તોપણ વસ્તી તો આપણા વિભાગથી સહેજ

આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો, તેની ઉત્પત્તિ વિષે પણ જાણ પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું.

ઓછી છે. સિંધી અને બલુચી એ બે મુખ્ય ભાષા છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંના હિંદુઓ મુસલમાન જેવાં કપડાં પહેરે છે.

સેતીવાહી, ધંધો, અને વેપાર:—આ વિભાગનો મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, ખાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, કપાસ, તથા તેલી બીજાં છે. સિંધમાં ઉંચી જાતના ધનિપૂશન રૂની વાવણી અજમાવી છે ને તે ફતેહમંદ થઈ છે. શેતરંજ, ચામડાની વસ્તુઓ, અને માટીનાં વાસણો માટે આ દેશ પ્રખ્યાત છે. વેપારનું મુખ્ય મથક કરાંચી છે, અને તેનો મુખ્ય વેપાર અનાજ બહારગામ મોકલવાનો છે. ચોખા, ઘઉં, રૂ, જીન, ચામડાં, અને હાડકાં અહીંથી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. અમદાવાદથી કરાંચી જતાં હાલ રજપુતસ્થાનમાં થઈને જવું પડે છે, પણ તે રસ્તો લાંબો હોવાને લીધે કચ્છના રણમાં થઈને ટુંકે રસ્તે આગાહી લઈ જવાની હાલ યોજના આવે છે.

ઈતિહાસ:—હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૭૧૨માં પહેલી ચઢાઈ દરીઆમાર્ગે કરી હતી; અને સારપછી જે જે ચઢાઈઓ થઈ છે, તે બધી જમીનમાર્ગે ખાદિબરધાટને રસ્તે તેઓએ કરી છે. આ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૪૨માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

સિંધના વિભાગો:—સિંધ એ “નાન રેગ્યુલેશન” (જુઓ હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પા. ૮૭) પ્રાંત છે, અને તેમાં કરાંચી, હૈદરાબાદ, થર અને પારકર, સક્કર, લારલાના, નવાબસાહ, અને સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક, એ પ્રમાણે સાત જિલ્લા છે, અને એક દેશી રાજ્ય સૈરપુર છે.

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક અને થર અને પારકર આ બે જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારી ઉપ્રુટિ કમિશનર છે. બીજા પાંચ જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારી આપણા જિલ્લાઓની માફક કલેક્ટર છે. સિંધના કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ કરાંચી છે.

કરાંચી જિલ્લો:—સિંધુ નદીના મુખવાળો સિંધનો પશ્ચિમ ભાગ કરાંચી જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાતગણો મોટો છે, પણ વસ્તી લગભગ તેનાથી પોણી છે. આ વસ્તી ઓછી

છે તેનું કારણ એ છે કે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખરબચડો અને વેરાન છે, અને નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેજવાળો છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કરાંચી (૨,૧૭,૦૦૦) આ ધણકામાં ખીળ નળરનું બંદર છે. ઇ. સ. ૧૭૨૫ અઘાઉ આ જગા પર શહેરજ નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આ શહેર આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ છે.

ઠટ્ટા (૩૮,૪૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.^૧

દેવરાવાદ જિલ્લો:—કરાંચી જિલ્લો મૂકી પૂર્વમાં જઈ એ તો હૈદરાબાદ જિલ્લો આવે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ અડીગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લા કરતાં ઓછી છે. આ ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો આવેલી છે. કારીગરી માટે સિંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લો પ્રખ્યાત છે. એની શેતરંજ, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાની વસ્તુ વખણાય છે.

મુખ્ય શહેર:—

દેવરાવાદ (૮૨,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૭૬૮માં વસાવવામાં આવ્યું હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૪૩માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યાંસુધી એ સિંધની રાજધાની ગણાતું હતું. ત્યાં રૂપાનું અને લોખંડનું કામ ઉત્તમ થાય છે.

થર અને પારકર જિલ્લો:—હૈદરાબાદ જિલ્લાની પૂર્વે થર અને પારકર જિલ્લો આવે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાઆઠગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાની અડધી કરતાં થોડી વધારે છે. આ જિલ્લાના મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમાં થર એટલે રણનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, અને તેમાં રેતીના ટેકરા છે. એમાં ધાળળી, શેતરંજ, અને ચામડાની જથ્થસ અને છે.

મુખ્ય શહેર:—

ઉમરકોટ (૪,૨૦૦)માં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો હતો.

સકર જિલ્લો:—થર અને પારકરની ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન છે, અને તેની ઉત્તરે સકર જિલ્લો છે. અસલ આ ભાગનું નામ શિકારપુર

૧. આ શહેરનો ઇતિહાસ જોડે સંબંધ છે તે શિક્ષકે કહેવો.

નિલ્લો હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૧માં શિકારપુર નિલ્લામાંથી સાત તાલુકા અને કરાંચી નિલ્લામાંથી ત્રણ તાલુકા લઈ નવો લારખાના નિલ્લો કરવામાં આવ્યો; અને શિકારપુરના બાકીના તાલુકાનો જે નિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો તેનું નામ સકર રાખવામાં આવ્યું.

આ નિલ્લો સુરત નિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સહેજ ઓછી છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, જુવાર, સરસવ, તલ, ને રૂ છે.

મુખ્ય શહેર:—

સકર (૪૨,૭૦૦) નિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે.

શિકારપુર (૫૫,૦૦૦) શહેરને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગીજી કહેતા. એ વેપારનું મથક છે. શેતરંજી અને ગામઠી કાપડ અહીં બને છે.

બકર, સકર અને રોહરી વચ્ચે સિંધુ નદીમાં બેટ છે, અને તે પર એક મોટો કિલ્લો છે.

હારજાના જિલ્લો:—આ નિલ્લો સુરત નિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરત નિલ્લા જેટલી છે. અહીં ખેતીવાડીનો આધાર સિંધુ નદીની નહેરો પર રહેલો છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, જુવાર, સરસવ, રૂ, અને તમાકુ છે.

મુખ્ય શહેરો:—

હારજાના (૧૮,૦૦૦)માં બાગબગીચા પુષ્કળ છે. ગરબસુતરાઈ કાપડ અને પિત્તળનાં વાસણુ અહીં બને છે.

સેવાન (૪,૪૦૦)માં સિકંદરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો બેવામાં આવે છે.

નવાબશાહ જિલ્લો:—આ નિલ્લો અમદાવાદ નિલ્લાથી સહેજ મોટો છે; પરંતુ વસ્તી અમદાવાદ નિલ્લાની અડધી વસ્તી કરતાં પણ સહેજ ઓછી છે. આ નિલ્લો ખૈરપુર સંસ્થાનની પશ્ચિમે અને લારખાના નિલ્લાની પૂર્વે દિશાએ આવેલો છે. આ નિલ્લાની પશ્ચિમ સરહદે સિંધુ નદી આવેલી છે, અને તેથી પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વિશેષ ફળદ્રુપ છે. લારખાના અને કરાંચી નિલ્લાની માફક આ નિલ્લામાં ડુંગર આવેલા નથી. નિલ્લાના

મધ્ય ભાગમાં ચઈને રેલવે જાય છે, જે વડે ઉત્તરમાં પેશાવર સુધી જવાય છે અને દક્ષિણમાં કરાંચી અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જવાય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

નવાબશાહ (૨,૮૦૦) એ નિઘાતું મુખ્ય શહેર છે.

નૌશેહરો અને શાહવાદપુર (૬,૦૦૦) બીજાં શહેર છે; અને તે રેલવે નજીક આવેલાં હોવાથી વેપારનાં સ્થળ છે.

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક:—આ નિહલો સિંધની છેક ઉત્તરનો છે, અને મુંબઈ ઇલાકાતું ઉત્તર નાકું છે. જેકોબાબાદ એ નિઘાતું મુખ્ય શહેર છે, અને તેની રેતાળ જમીનમાં તડપુચ અને ખડપુચાં ધણાં થાય છે. આ નિહલો સુરત નિહલાથી લગભગ દોઢો છે, પણ વસ્તી લગભગ ૬ છે.

મુખ્ય શહેર:—જેકોબાબાદ (૧૦,૬૦૦) ખાનધર નામે જુના શહેરની જગા પર જેકમ સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૪૭માં વસાવ્યું હતું. અહીં તાપ ધણેજ પડે છે.

જૈરપુર સંસ્થાન:—આ નાતું મુસલમાની દેશી રાજ્ય સુરત નિહલાથી લગભગ ચારગણું છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરતનો ૬ છે. તેનો જે ભાગ સિંધુ પર આવેલો છે, તે રસાળ છે, પણ બાકીના ભાગમાં રેતીના ડુંગર છે. એના રાજ્યકર્તા બહુજ જાતના મુસલમાન છે. એ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ સફરના ક્લેક્ટર છે. એની મુખ્ય પેદાશ સુરેખાર, રૂ, ઊન, અનાજ, તેલી બીયાં, ધી, તમાકુ, અને ગળી છે. વળી હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખનાં રમકડાં, શેતરંજી, વગેરે પણ અહીં બને છે. રાજધાનીનું શહેર જૈરપુર (૧૫,૭૦૦) છે.

મુંબઈ.

ઉત્તર વિભાગની દક્ષિણમાં દરીઆકિનારે મુંબઈ શહેર છે. એ શહેર મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની છે, અને તે શહેર પરથીજ ઇલાકાતું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડ્યું છે. મુંબઈ શહેર ખેટ પર વસેલું છે, અને તે ખેટ એકલાને જુદો વિભાગ ગણ્યો છે.

આ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્ટુગલના રાજ્યએ ઇસ્ટિંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજ્યને તેની રાષ્ટ્રી કથેરાઈનના કન્યાદાન સાથે પહેરામણીમાં આપ્યો હતો. તે વખતે એ બેટમાં માત્ર દસ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા બેટ હતા. આ બેટની કંઈજ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઇ. સ. ૧૬૬૮માં ઇસ્ટિંડના રાજ્યએ વરસદહાડે દસ પૌંડ* (તે વખતે ૧૦૦ રૂ.)માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને એ ભાડે આપ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ઈ. ઇ. કંપનિએ તેનું મુખ્ય સ્થાન સુરત બદલી મુંબઈ રાખ્યું, ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી, અને આજે દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં શહેરોમાંનું અને પહેલા વર્ગનાં બંદરોમાંનું એ એક છે. મામાદેવી અથવા મુમ્બાદેવી પરથી શહેરનું નામ મુંબઈ પડ્યું છે. ઈ. ઇ. કંપનિએ પોતાના તાબામાં આ બેટ લીધા પછી આજુબાજુના બેટો પૂરી એક મોટો ટાપુ અને શહેર એને બનાવી દીધું છે. વેપારની સગવડને લીધે અને મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની હોવાને લીધે ધીમે ધીમે આ શહેર વધતું ગયું, અને આજે વેપારમાં એ પહેલું શહેર છે. આ બેટમાં આવજા કરવા સાડે દરીઆની ખાડી ઉપર પૂલો બાંધ્યા છે, અને તે ઉપર બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવે દોડે છે.

આ બેટ સાડાઅગિઆર માછલ લાંબો અને ચાર માછલ પહોળો લગભગ ત્રિકોણાકાર છે, અને તેની આસપાસ નીચા ડુંગરો છે. આ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચેનો પ થી ૭ ચોરસ માઇલનો પાણીનો ભાગ બાઈ છે. આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જુરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બારાનું સંરક્ષણ કરે છે. બારામાં વહાણો અને આગબોટો હંમેશ જથાબંધ રહે છે, અને તેઓ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાંથી માલ લઈ જાય છે. એ બારામાં કેટલાક નાના બેટ છે, અને તેમાંનો **બારાપુરી** નામે બેટ ડુંગરમાંથી કોરી કાઢેલાં દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. એ દહેરાં હાલ ખંડિત સ્થિતિમાં છે. બારાનું રક્ષણ કરવાને કોઈ કોઈ બેટો પર લશ્કર તેમજ બારામાં મનવારો^૧ રાખેલી છે.

* પૌંડ તથા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ શું છે તે શિક્ષકે સમજવડું.

૧. વહાણો સહીસલામત રહી રાકે એવો પાણીનો ભાગ તે બાઈ કહેવાય છે.

૨. મનવાર શું છે તે શિક્ષકે કહેવું.

એટલી પશ્ચિમે એક પહોળો અખાત છે, તેને “ બેક યે ” કહે છે. એ બેક યે અને બારાની વચ્ચે આવેલી ઉંચી જમીન કોટ (કિલ્લો) નામે ઓળખાય છે. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની ને શાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો છે, અને સરકારી વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર, અને બીજાં ખાતાંની ઓફિસો માટે સરકારે લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ત્યાં સુંદર અને ભવ્ય મકાનો બાંધ્યાં છે. કોટમાંથી ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ એટલે દેશીઓથી વસાએસો ભાગ આવે છે, અને તેને બહારકોટ કહે છે.

મુંબઈની વસ્તી ૧૧,૭૫,૯૧૪ છે. આ વસ્તી આખા સુરત જિલ્લાની વસ્તીથી લગભગ બમણી છે. શહેર જેમ આખાદ હોય છે, તેમ ત્યાં વસ્તી વધારે હોય છે. આ શહેર ધણુંજ આખાદ છે, અને ત્યાં હુન્નર-ઉદ્યોગ પણ પુષ્કળ છે.

પૃથ્વી પરના ધણા દેશોના લોક આ શહેરમાં વસેલા છે. ચીન, જાપાન, સિલોન (લંકા), અફઘાનિસ્તાન, વગેરે દેશોના લોકો, તેમજ બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, સિંધ, મારવાડ, વગેરે પ્રાંતોના લોકો અહીં જોવામાં આવે છે. આ બધી જાતના લોકોને આવવાનું મુખ્ય કારણ વેપાર છે. તેઓ પોતાના દેશમાંથી માલ મંગાવી વેચે છે, અથવા તો પોતાના દેશને માટે માલ વેચાતો લઈ રવાના કરે છે.

મુખ્યત્વે કરીને મુંબઈમાં મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, પણ જુદા જુદા દેશના લોકો આવીને વસેલા છે, તેથી સૌ પોતપોતાની ભાષા વાપરે છે. ભાષાઓના આવા શંભુમેળામાં એક દેશના લોક બીજા દેશના લોકોની જોડે અંગ્રેજી અથવા હિંદુસ્તાની ભાષામાં વાત કરે છે.

પરદેશ જોડે મુંબઈનો ફક્લ વેપાર ૮૭ કરોડ રૂપિયાનો છે, તે ઉપરથી એ કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે, તેનો ખ્યાલ આવશે. દેશદેશાવરથી માલ અહીં આવે છે, અને દેશદેશાવર જાય છે. આ એટમાં વરાણચંત્રથી ચાલતાં કાંતવાનાં અને વણવાનાં કારખાનાં સૌ કરતાં વધારે છે. રેશમી અને ગરમ કાપડ પણ મિલમાં અહીં વણાય છે. મિલોમાં બે લાખ કરતાં વધારે માણસોને રોજી મળે છે. ગોદામાં^૨ સંખ્યાબંધ મજુરોને

૧. બેક=પાછળનો ને બે=અખાત.

૨. આગળેટો કિનારા પાસે આવી માલ લઈ શકે અથવા ઉતારી શકે તેવી સગવડ સાથે બારામાં જે બાંધકામ કરેલું હોય છે, તેને ગોદી કહે છે.

રોજ મળે છે. રેલવેની મોટી ઑફિસો, સરકારી મોટી ઑફિસો, અને વેપારની મોટી ઑફિસો મુંબઈમાં છે, તેમાં પણ ઘણા માણસોને રોજ મળે છે. જેમ મુંબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે જલદીથી સંદેશ મોકલવા તારનાં દોરડાં નાખેલાં જોવામાં આવે છે, તેમ મુંબઈ અને લંડન વગેરે દૂરનાં શહેરો વચ્ચે સંદેશ મોકલવા સારા દરીઆમાં તારનાં દોરડાં નાખેલાં છે.

શહેરમાં ઉચ્ચ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા ત્રણ મહા વિદ્યાલયો, એક કાયદાનું મહાવિદ્યાલય, એક વૈદ્યનું મહાવિદ્યાલય, એક પશુ-વૈદ્યનું મહાવિદ્યાલય, એક વેપારને લગતું મહાવિદ્યાલય, એક હુન્નરશાળા, એક ચિત્ર વગેરે ઉદ્યોગની શાળા, અને ઘણી હાઇ સ્કૂલો છે. સાર્વજનિક હિત ખાતર ઉચ્ચ કેળવણીની પરીક્ષા લેવા, એ પરીક્ષાઓ માટે ક્યા ક્યા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો તેનો નિર્ણય કરવા, તથા મહાવિદ્યાલયોની સામાન્ય દેખરેખ રાખવા, સરકારે અહીં વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) સ્થાપ્યું છે. આ ઇલાકામાં ઉચ્ચ કેળવણીનું મુખ્ય સ્થાન મુંબઈ છે, અને ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાંથી છોકરાઓ કેળવણીને માટે અહીં આવે છે.

મુંબઈના કલેક્ટરના તાબામાં ખીજા જિલ્લાના કલેક્ટરોની માફક મહેસુલીખાતું છે, અને તે ઉપરાંત જકાતખાતું પણ છે. એનો ઉપરી કમિશનર તે પણ મુંબઈમાં રહે છે. એ કમિશનર આખા મુંબઈ ઇલાકા માટેના જકાતના, અફીણના, અને આલ્કોહીક કમિશનર છે. ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ડિસેંચરથી માર્ચ સુધી મુંબઈમાં રહે છે, અને એમનું રહેવાનું મકાન મલબાર હિલ (હુંગર) પર છે. વળી મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી મોટી જ ન્યાયની અદાલત (હાઇ કોર્ટ) છે તે પણ મુંબઈમાં જ છે. ખીજા વિભાગોની માફક અહીં પણ પોલીસ વગેરે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી આખા ઇલાકામાં મોટામાં મોટી છે. તેની વાર્ષિક ઉપજ આસરે બે કરોડ રૂપીઆની છે. લોકોને ચોકખું પીવાનું પાણી પહોંચાડવા સારું વિહાર, તુળસી, અને તાનસા તળાવો દૂર બાંધવામાં આવ્યાં છે, અને નજી વતી શહેરમાં પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

શહેરમાં વીજળીના બળથી ટ્રામ તથા કેટલાંક કાંતવાનાં તથા વણવાનાં

* પાંચમી ચોપડીના પાક ઉત્તમાં કોલેક્સનું વર્ણન આપેલું છે.

કારખાનાં ચાલે છે અને ત્રીજીની દીવા થાય છે અને *કોલર્જેસના પશુ દીવા કરવામાં આવે છે. મુંબઈની બહાર રહેનારા લોકોને આવવાબજવા સારૂ રેલવે માડીની સગવડ સારી છે. મુંબઈમાં જેવા લાયક સ્થળો ધણાં છે. કોટમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ઑફિસનું મકાન, કાર્ડ માર્કેટ નામનું શાકભાજીનું બજાર, ટંકશાળ, ટાઉનહોલ, બેરીબંદર સ્ટેશન, રાજબાઈ ટાવર; પોસ્ટ ઑફિસ, હાઇ કોર્ટ, વગેરે સરકારી ઑફિસો, દીવાદાંડી, અને વિક્ટોરિઆબાગ તે તેમાંનું સંગ્રહસ્થાન, એ મુખ્ય છે.

મુંબઈ ઇલાકાના તાબાનાં અરબસ્તાનનાં સંસ્થાન:-

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે છે, તેના રક્ષણાર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં સરકારે એક સંસ્થાન કર્યું છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૮૦ ચો. માઇલ છે, અને તેમાં ૫૬,૫૦૦ની વસ્તી છે. એ શહેર મુંબઈથી ૧૬૬૪ માઇલ દૂર છે, અને આગબોટમાં બેસી મુંબઈથી ત્યાં જતાં ૬ દિવસ લાગે છે. ત્યાં તાપ ધણો પડે છે, અને વરસાદ નહિજ જેવો પડે છે. અરબસ્તાનના અને આફ્રિકાના કિનારા પરનાં સંસ્થાનો સાથે એડનનો મુખ્ય વેપાર છે. વેપારની મુખ્ય ચીજો કાપડ, અનાજ, યુદ્ધ, તમાકુ, અને ચામડાં છે. દરેક આગબોટ ત્યાં અટકે છે, અને કોલસા વગેરે જે ચીજ જોઈએ તે ત્યાંથી લે છે. એડનથી થોડા માઇલ પર રાતા સમુદ્રમાં પેરિમ નામનો બેટ છે, તે પણ મુંબઈસરકારના તાબામાં છે. સોકોટ્રા પણ મુંબઈસરકારને તાબે છે.

મુંબઈ પરાં વિભાગ.

ચાણુ જિલ્લાના સાથી તાલુકાના બે ભાગ પાડી, દક્ષિણ ભાગનું નામ દક્ષિણ સાથી અને ઉત્તર ભાગનું નામ ઉત્તર સાથી તાલુકો ખરેલું છે. દક્ષિણ સાથી અને મુંબઈ ટાપુનો કેટલોક ભાગ લઈ એક નવો વિભાગ

૧. આ શીખવતી વખતે એશિઆ ખંડનો નક્શો રાખવો, અને એડન ક્યાં છે તે બતાવવું.

૨. પાઠ ૬૮, ૭૬ થી ચોપડી.

અનાવવામાં આવ્યો છે; જેને મુંબઈ પરાં વિભાગ કહે છે. આ વિભાગમાં એકજ નિસ્સો છે; અને તેનું નામ પણ મુંબઈ પરાં નિસ્સો પાડેલું છે. આ વિભાગનો ઉપરી કલેક્ટર છે. આખા વિભાગનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૨ ચો. મા. છે અને વસ્તી ૧,૫૨,૮૪૦ છે. તેમાં ફક્ત ૪ શહેરો અને ૭૫ ગામડાં આવેલાં છે.

મુખ્ય શહેરો:—

ચાંદરા (૨૯,૨૦૦) મુંબઈથી નવ માઇલ પર આવેલું છે.

કુર્લા (૨૬,૦૫૯) અને સાંતાક્રુઝ (૬,૯૫૩) બીજાં મળીવા લાયક શહેરો છે. મુંબઈની પાસે હોવાને લીધે કેટલાક લોક સાંતાક્રુઝમાં રહી દર રોજ મુંબઈ આવળ કરે છે.

મધ્ય વિભાગ.

મુંબઈની પૂર્વમાં જે વિભાગ આવેલો છે તે મધ્ય વિભાગ નામે ઓળખાય છે. સલ્લાદ્રિતા ચોરઘાટ^૧ અને થલઘાટને રસ્તે આ વિભાગમાં જવાય છે. ચોરઘાટ પુના તરફ જવાનો રસ્તો, અને થળઘાટ નાશકનો રસ્તો છે. આ બે ઘાટને રસ્તે આગગાડી પણ જાય છે, અને રસ્તામાં આગગાડીને જવાઆવવા સાર પહાડો કોતરી ટનલો^૨ બનાવેલી જેવામાં આવે છે. સલ્લાદ્રિમાં થઈને મધ્ય વિભાગમાં જવા સાર આ બે ઘાટ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા નાના માર્ગો છે. આ વિભાગની દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વિભાગને, પૂર્વ સરહદ નિજમના રાજ્યને, અને ઉત્તર સરહદ હોલકર અને ભોપાળના રાજ્યને લાગેલી છે. એની આખી પશ્ચિમ સરહદ પર સલ્લાદ્રિ આવેલો છે.

કુદરતી રચના અને આબોહવા:—આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે. આપણા વિભાગની અને આ વિભાગની રચના તદ્દનજ જુદી છે. આ વિભાગ કુંભરવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને આપણો વિભાગ સપાટ નીચો પ્રદેશ છે. આપણા વિભાગની પશ્ચિમે સમુદ્ર

૧, પહાડમાં થઈને જવાઆવવાના માર્ગને “ઘાટ” કહે છે.

૨. પહાડ કે જમીનેની અંદર થઈને જવાય તેવો કોરીને બનાવેલો માર્ગ “ટનલ” કહેવાય છે.

આવેલો છે, ને આ વિભાગના પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. આપણા વિભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને આ વિભાગની હવા કોરી છે. આ વિભાગમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ છીએ તેમ તાપ વધારે અને વરસાદ ઓછો છે. આ વિભાગ આપણા વિભાગ કરતાં ઓછો ફળદ્રુપ છે.

પહાડો:—પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ નિલ્લાના ઉત્તરભાગમાં સાતપુડા પર્વતના ફાંટા આવેલા છે; અને તે તાપી નદીના પ્રદેશને નર્મદાના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. ખાનદેશ નિલ્લાઓની દક્ષિણે **ચાંદબઢ**, **સાતમાઢા** અથવા **અજિન્ડા** છે. અજિન્ડામાં જુના વખતની યૌદ્ધ લોકોની યુદ્ધ છે. ચાંદબઢ ડુંગરાની દક્ષિણની નદીઓ ગોદાવરીમાં પડે છે, અને ઉત્તરની નદીઓ તાપીમાં પડે છે.

નદીઓ:—આ વિભાગમાં **ગોદાવરી** અને **કૃષ્ણા** એ બે મોટી નદીઓ છે, પણ તેમનો થોડોજ ભાગ આ વિભાગમાં આવેલો છે. **મીમા**, **નીરા**, અને **સીના**, એ ત્રણ નદીઓ શેલાપુર તરફ છે. તેમાંની નીરા અને સીના ભીમાને મળે છે. સતારા નિલ્લામાં જે **વાર્ણા** નદી છે તે અને ભીમા કૃષ્ણાને મળે છે.

વસ્તી:—(૬૦,૫૯,૧૧૪) આપણા વિભાગથી આ વિભાગ વિસ્તારમાં લગભગ ત્રણગણો છે, છતાં વસ્તી માત્ર લગભગ બમણી છે, તેથી તે આપણાથી ઓછી વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. જંગલો તરફ અને ડુંગરાવાળા ભાગોમાં આપણા વિભાગની માફક ભીલ, કાયેડી, વારલી, વગેરે જંગલી અને અનાર્થ પ્રજા રહે છે. આ તરફના બધા લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, અને તેમની ભાષા આપણાથી જુદી છે. મહારાષ્ટ્ર પરથી તે મરાઠી ભાષા કહેવાય છે. ત્યાંના કણબી મરાઠા કહેવાય છે, અને તેઓ પહાડી જમીનમાં રહેવાને લીધે શરીરે મજબુત છે. વેપાર અર્થે આ વિભાગ તથા દક્ષિણ વિભાગમાં ધણા જુજરાતી અને મારવાડીઓ જઈ વસેલા છે, અને પોતાની જુજરાતી અથવા મારવાડી જે ભાષા હોય તે ઘરમાં વાપરે છે, અને ઘરની બહાર મરાઠી વાપરે છે. અહમદનગર નિલ્લામાં ૨૩,૦૦૦ ખ્રિસ્તી છે.

સ્રેતી:—આ વિભાગમાં જે ખેડવા લાયક જમીન છે તે કાળી છે, અને તેથી પાક ધણી સારો થાય છે. વળી હવ્ય પ્રદેશ હોવાને લીધે હવા ભ્યાં સમઘાત રહે છે ત્યાં દ્રાક્ષ વગેરે મેવો પણ પુષ્કળ થાય છે. આ ભાગનો મુખ્ય પાક જીવાર, ખાજરી, ધઉ, તેલી ખીઆં, અને ર છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓ, અહમદનગર, નાશક, અને પુનામાં ધઉ થાય છે. પુના સિવાય ઉપર લખેલા ચાર જિલ્લામાં ર ઉત્પન્ન થાય છે.

વેપાર:—આ વિભાગમાંથી ર, તેલી ખીઆં, અને અનાજ વિભાગની બહાર મેકલવામાં આવે છે. નાશક જિલ્લાના થેવલા માગમાંથી હાથના વણાટનું કાપડ મુંબઈ, પુના, સતારા, અને શેલાપુર જાય છે. વળી આ જિલ્લામાં જડા ચોપડાના કાગળ અને તાંબાપિત્તળનાં વાણસો બનાવવાના ઉદ્યોગો ચાલે છે. અહમદનગરમાં દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીનો મોટો ઉદ્યમ ચાલે છે. આ વિભાગમાં કેટલીક જગાએ ધાતુઓ પણ વણાય છે.

માર્ગો:—આ વિભાગની અંદર જી. આઇ. પી. રેલવે એ મોટી આગગાડીની સડક છે. એ સડક પર થઈને કલકત્તા, મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી, એવે મોટાં સ્થળે જઈ શકાય છે. મુંબઈથી આખા જવાની મોટી પાકી સડક આ વિભાગમાં થઈને જાય છે. આ સડક જીના વખતની છે, તોપણ હજી સારી સ્થિતિમાં છે. જી. આઇ. પી. રેલવેનો એક ફાટો ઉત્તર તરફ ખાનદેશ જિલ્લામાં જાય છે, અને ખીજે ફાટો દક્ષિણ તરફ પુના અને શેલાપુર જિલ્લામાં થઈ નિગમના રાજ્ય ભણી જાય છે.

જિલ્લાઓ:—આ વિભાગમાં સાત જિલ્લાઓ છે. આપણા વિભાગના જિલ્લાઓ કરતાં આ વિભાગના જિલ્લાઓ વિસ્તારમાં ધણી મોટા છે. આપણા મોટામાં મોટો જિલ્લો અમદાવાદ આસરે ૩,૮૦૦ ચો. મા. છે, ત્યારે એનો નાનામાં નાનો જિલ્લો પૂર્વ ખાનદેશ આસરે ૪,૫૦૦ ચો. મા. છે. એ સાત જિલ્લાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—પશ્ચિમ જ્ઞાનદેશ, પૂર્વ જ્ઞાનદેશ, નાશક, અહમદનગર, પુના, સતારા, અને શેલાપુર, આ વિભાગના કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ પુના છે.

*આ શહેરો ક્યાં છે તથા કેટલે દૂર તથા શા માટે પ્રખ્યાત છે એ વિષે થોડું જ્ઞાન આપવું.

પશ્ચિમ જ્ઞાનદેશ જિલ્લો:—અસલ ખાનદેશ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ૬૩ ગણો મોટો હતો, તેથી તેના હાલ બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાને અને પૂર્વ તરફનો ભાગ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે.

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચાર ગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી સહેજ ઓછી છે. એમાં તાપી નદી પરનો પ્રદેશ રસાળ છે, પણ એનો ઉત્તરનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, અને તેમાં બીલો રહે છે. પીંપઝનેર તરફ વરસાદ વધારે પડે છે, કારણ કે તે ભાગ પહાડોની નજદીક આવેલો છે. એમાં મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, ચણા, મકં, અને તેલી બીજાં છે. અહીંના લોકોની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. આ જિલ્લામાં વણગરા નામના લોક વસે છે. તેઓ અસલના વખતમાં અનાજ લાવવા લઈ જવાનો ધંધો કરતા હતા, પણ હાલ આગમાંની લીધે તેમનો ધંધો અંધ પડી ગયો છે અને તેઓએ ખેતીનો ધંધો હાથમાં લીધો છે.

મુલ્ય શહેરો:—

ધુલ્લીઆ (૩૦,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં અંગ્રેજોના હાથમાં આ ભાગ આવ્યો ત્યાંસુધી ધુળીઆ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નહોતું. એ હાલ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

નંદરબાર (૧૩,૮૦૦) શહેર નંદગવળી નામના મુસલમાન સુલતાને વસાવ્યું હતું. રૂ, અળસી, ધઉ, ચણા, અને રોસા તેલના વેપારનું એ મથક છે.

પૂર્વજ્ઞાનદેશ જિલ્લો:—આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણ ગણો મોટો છે, પણ એની વસ્તી સુરત જિલ્લાથી માત્ર દોઢ ગણી છે. એના ઉત્તરના ત્રણ તાલુકા ઓછી વસ્તીવાળા છે, કારણ કે ત્યાં ડુંગરો ઘણા છે, અને તે ડુંગરો પર ઘાડાં જંગલો છે. છેક દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ તરફ પણ ડુંગરો છે, પણ તે બાબુએ જંગલો નથી. એની હવા એકંદરે સારી છે, પણ ઉત્તરમાં ઉનાળામાં તાપ ઘણો પડે છે. આ ભાગમાં મુખ્ય પાક રૂ છે. ખેડવા લાયક જમીનના ૪૫ ટકા જેટલા ભાગ પર કપાસ રોપવામાં આવે છે. રૂથી ઉતરતો પાક જુવાર, બાજરી, ધઉ, મગ, અડદ, તલ, અને અળસી છે.

મુખ્ય શહેરો:-

જઠગામ (૨૩,૭૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, ને ૩, તલ, તથા અળસીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

મુસાવઠ (૨૫,૫૦૦) શહેર રેલવે જંકશન છે. અહીંથી જી. આઇ. પી.નો એક ફાંટો જમ્બલપુર થઈ અલાહાબાદ જાય છે, અને બીજો ફાંટો નાગપુર થઈ કલકત્તા જાય છે.

નાશક જિલ્લો:—આ જિલ્લો પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણે આવેલો છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ સવાગણી છે. પશ્ચિમનાં થોડાં ગામ બાદ કરતાં આખો જિલ્લો દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦થી ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના પૂર્વ તરફના ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ વચલા ભાગની હવા ધણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક બાજરી, ધઉ, તેલી બીયાં, ૩, અને શેરડી છે. ડુંગરો તરફ ચોખા, જીવાર, અને નાગલી થાય છે. ફૂગતપુરી (વિગતપુરી) આગળ થઈને ચળધાટને રસ્તે જી. આઇ. પી. રેલવે આ જિલ્લામાં દાખલ થાય છે. જી. આઇ. પી. રેલવેના બે ફાંટાને ઘોંડ મનમાડ સ્ટેટ રેલવે જોડે છે. એ રેલવેના એક નાકા ઉપર નાશક જિલ્લાનું મનમાડ સ્ટેશન છે, અને બીજો નાકો પુના જિલ્લાનું ઘોંડ સ્ટેશન છે. ચાંદવડ અને નાશક તાલુકામાં દ્રાક્ષ થાય છે. જ્યાં પાણીની વધારે સગવડ છે ત્યાં શેરડી, અંજીર, જમરૂખ, અને કેળાં થાય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

નાશક (૪૨,૭૦૦) શહેર નાશક રોડ સ્ટેશનથી ચાર માઇલ ઉપર ગોદાવરીના જમણા કિનારા પર આવેલું છે. આ ધણું જીનું શહેર છે. નદીના ડાબા કિનારા પર પંચવટી નામનું પવિત્ર સ્થળ છે, અને તેમાં ધણું દેવાલયો છે. આ શહેર પુના જેટલી ઉંચાઈએ આવેલું છે, અને એની હવા ધણી સારી ગણાય છે.

વેષલાલી નાશકના અગ્નિ ખુણા પર ચાર માઇલને છેટે હવા આવવાનું સ્થળ છે. ત્યાંની હવા ધણી સુકી છે.

કચ્છબંક ગામમાં સિંહસ્થ (સંઘસ) વર્ષમાં દર બાર વર્ષે જન્મામરાય છે. અહીં ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે તેથી કેટલાકે આ જન્માને ગોદાવરીની જન્મા કહે છે.

સિદ્ધર (૮,૭૦૦) ગામમાં શેરડી, પાન, કેળાં, અને ડાંગર થાય છે. આ ગામ પણ આગળ લખેલા ગવળી રાજ્યએ વસાવેલું કહેવાય છે.

અહમદનગર જિલ્લો:—નાથક જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. એ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી થોડી વધારે છે. આ જિલ્લામાં જે જામલેટ તાલુકો છે તેની ચારે બાજુએ નિજમના રાજ્યનો મુલક આવેલો છે. એના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે અને તેમાં કઠ્ઠસુબાઈ નામનું શિખર છે. એ શિખર આપણા પાવાગઢના ડુંગરથી બમણું ઉંચું છે, અને મહાબલેશ્વર કરતાં પણ વધારે ઉંચું છે. ડુંગરો ઉપર સામાન્ય રીતે ઝાડી નથી એમ કહી શકાય. એની હવા એકંદરે સારી છે. પશ્ચિમ તરફ પહાડોને લીધે વરસાદ વિશેષ છે. ગોદાવરી અને ભીમા નદીની ખીણમાં મુખ્ય પાક ધઉ અને ચણા છે. આખા જિલ્લામાં જીવાર થાય છે, અને ઇશાન તરફ રૂ, બાજરી, શેરડી, અને પાન મુખ્ય પેદાશ છે. આ ભાગમાં મરાઠા (કણ્ણી)ની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ બ્રાહ્મણ કરતાં શરીરે વધારે શામળા હોય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

અહમદનગર:—(૪૯,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સીના નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૪૯૪માં અહમદ નિજમશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૫માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો બાંધ્યો હતો, ત્યારે ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો. એમાં મુસલમાની વખતની જેવા લાયક ધણી મસીદો છે.

સદર્ (૬,૨૦૦) આગળ ઇ. સ. ૧૭૯૫માં મરાઠા અને નિજમ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી, તેમાં નિજમ હારી ગયો હતો. આ લડાઈ કુર્દલાની પણ કહેવાય છે.

પુના જિલ્લો:—અહમદનગરની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સવાત્રણગણો છે, પણ

વસ્તી સુરત નિઠ્ઠાથી દોઢી છે. પશ્ચિમ તરફ સલાદ્રિના ધણા ફાંટા આવેલા છે. એમાંના કેટલાક ડુંગરો ઉપર કિલ્લા અથવા માતાનાં દહેરો છે. આ નિઠ્ઠામાં નાની નદીઓ ધણી છે, અને તે પૂર્વમાં સીમાને મળે છે. ઘાટ આગળના તાલુકાની હવા ભેજવાળી છે, પણ જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ હવા કોરી હોય છે. પુના શહેરની હવા સારી હોવાથી ગવર્નર સાહેબ જૂન માસથી ચાર મહીના સુધી ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખે છે. ડુંગર તરફ ડાંગર, ધઉ, ચણા, શેરડી, અને ખરસાણીનો મુખ્ય પાક છે. મધ્ય ભાગમાં બાજરી, તેલી બીયાં, ધઉ, અને શેરડી છે. પુના નજદીક દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી, વગેરે પુષ્કળ મેલે થાય છે. વળી આ નિઠ્ઠામાં પિત્તળ અને રૂપાનાં વાસણુ, માટીનાં રમકડાં, ખસના પંખા, અને રેશમી કાપડ અને છે..

મુખ્ય શહેરો:—

પુના (૧,૬૫,૦૦૦) નિઠ્ઠાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૫૦ ફુટ ઉંચું છે. પેશ્વાના વખતમાં એમાં રાજધાની હતી. હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યાં ચોમાસામાં રહે છે. ત્યાં ઉંચી કેળવણી સાર ત્રણ મહાવિદ્યાલય અને એક ઇંજનેરી કળાનું જ્ઞાન આપવા મહાવિદ્યાલય છે. ગવર્નર સાહેબનો દરબાર હાલ, પર્વતી ડુંગર, વગેરે જોવા લાયક ધણી જગ્યાઓ છે.

સરકાફી (૧૮,૦૦૦) હવેલી તાલુકામાં પુનાથી ચાર માઈ ઉપર ગામ છે. અહીં બ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં અંગ્રેજ અને પેશ્વા વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, ત્યારે પર્વતીના ડુંગર પરથી પેશ્વાએ તે જીતી હતી. હાલ અહીં અંગ્રેજ લશ્કરની ઓવણી છે.

છોળાવલા ભોરઘાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર ડુંગરમાંથી કોતરી કાઢેલી કાર્લોની જુની ગુફાઓ છે.

સતારા જિલ્લો:—પુના નિઠ્ઠાની દક્ષિણે સતારા નિઠ્ઠો આવેલો છે, પણ પુના અને આ નિઠ્ઠા વચ્ચે ફક્ત ત્રણ અને ભોર એવાં એ દેશી સંસ્થાન આવેલાં છે. આ નિઠ્ઠો સુરત નિઠ્ઠાથી ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત નિઠ્ઠાથી દોઢી છે. એ પહાડી મુલક છે,

છતાં મધ્ય ભાગ ધણો રસાળ છે. વાયવ્યમાં મહાચલેશ્વર શિખર ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. પશ્ચિમ તરફનાં જંગલોમાં સુખડ, આંબા, ફણસ, વાંસ, વગેરે થાય છે. એની હવા એકંદરે સારી છે, પણ પશ્ચિમ તરફ અતિશય વરસાદ પડે છે. મૉન્સૂન* (મોસમનો) પવન સલાદિને બરાબર કાટખુણે અડકે છે, તેથી આ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. મુખ્ય પાક ડુંગરમાં ડાંગર, મધ્ય ભાગમાં જુવાર અને બાજરી, અને પૂર્વ ભાગમાં બાજરી છે. મહાબળેશ્વર પર બટાટા અને તમાકુ થાય છે. શિવાજીનું આવલા લશ્કર આ જિલ્લાના ડુંગરો પર રહેનારા મરાઠાઓનું હતું.

સતારા (૨૨,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૨,૩૨૦ ફુટ ઉંચું છે. આ શહેરને સત્તર કોટ, યુરજ, અને દરવાજા હતા, તે પરથી તેનું નામ સતારા પડ્યું છે. અહીં શિવાજીના વંશના રાજ્યકર્તા રહેતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું.

મહાચલેશ્વર ગવલી તાલુકામાં ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮માં મુંબઈના ગવર્નર સર જૉન માલ્કમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજાં ગામો આપી આ શિખર લીધું હતું. એ ગવર્નરના નામ ઉપરથી ત્યાં હજી એક ગામડાનું નામ માલ્કમ પેઠ છે. સધર્ન મરાઠા રેલવેના વઠાર સ્ટેશનથી તે ૪૦ માઇલ પર આવેલું છે. પુનેથી પગરસ્તે પણ ત્યાં જવાય છે, અને તે રસ્તો એવો સારો છે કે મોટરકારમાં બેસી તે પર થઈ મહાબળેશ્વર જવાય છે.

શોલાપુર જિલ્લો:—સતારાની પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લાના બાર્સા તાલુકાની આબુબાબુ નિગમનો મુલક આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણું છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી સહેજ વધારે છે. આ જિલ્લો લગભગ સપાટ છે. આ જિલ્લામાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ હવા એકંદરે તંદુરસ્ત છે. એનો

*એપ્રિલથી જો નૈર્ઋત્યનો લેજવાળો પવન વાય છે તેને મૉન્સૂન (મોસમનો) પવન કહે છે.

મુખ્ય પાક જુવાર છે. આ ઉપરાંત ધણ, રૂ, બાજરી, અને તેલી બીજાં પણ થાય છે. મોટાં ગામોમાં લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. જી. આઇ. પી. રેલવે આ જિલ્લામાં થઈ નિજમના મુલકમાં જાય છે, અને તે રસ્તે મદ્રાસ જવાય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

ગોલાપુર (૧,૧૯,૦૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧૮,૦૦ ફુટ ઉંચું છે. શહેરના નૈઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપનાર હસન ગંગુએ બંધાવ્યો હતો. અહીં દેશી લુગડાં સારાં બને છે અને વળી શહેરમાં કાંતવા અને વણવાની મિલો છે.

બાર્સી (૨૨,૦૦૦) બાર્સી તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. લાં કપાસ અને તેલી બીજાંનો વેપાર મુખ્ય છે.

પંદરપુર (૨૫,૦૦૦) બીમા નદી પર પંદરી વિઠોબાની મોટી જાત્રાનું સ્થળ છે. લાં તપખીર, અગરબત્તી, કંકુ, અને દાળીઆ સારાં મળે છે. પંદરપુર સુધી રેલવે જાય છે.

નાનાં દેશી રાજ્યો.

મહેવાસી પરગણાં:—આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. આ મુલક સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણો છે. મુખ્ય પાક મહુડાં, મધ, લાખ, અને ઇમારતી લાકડાં છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને બીલ લોકોની વસ્તી છે. આ પરગણાં નાનાં નાનાં છે.

સતારા જાગીર.

સુરગાળાનો મુલક:—સલ્લાદિની પશ્ચિમે અને ડાંગની દક્ષિણે છે. આ સંસ્થાન ખંભાત જેવડું છે, પણ મુલક તદન પહાડી છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી, અને ઇમારતી લાકડું છે. એ મુલક પર હિંદુ રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે નાશકના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

આ નીચે લખેલી જાગીરો સતારા જાગીર નામે જોળખાય છે, કારણ કે તે બધી એક વખતે સતારાના રાજાને તાબે હતી.

મોર:-પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ સંસ્થાન પંતસચિવ નામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનું છે. એ સંસ્થાન લગભગ ભરૂચ જિલ્લાનું પોણું છે, પણ મુલક ડુંગરાળ છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, તલ, અને નાગલી છે. પુના જિલ્લાના કલેક્ટર આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

ઝોંધ:-આ સંસ્થાન સતારા અને શેલાપુર જિલ્લા વચ્ચે છે, અને તે ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ દોહું છે. એના રાજ બ્રાહ્મણ છે, અને તે પંત પ્રતિનિધિ કહેવાય છે. આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ સતારાના કલેક્ટર છે.

ફલ્લટણ સતારા જિલ્લાથી ઉતરે આવેલું છે. આ નાનું સંસ્થાન ખંભાતથી સહેજ મોટું છે. રાજ રજપુત સરદાર છે, અને તે નિખાળકર નામે ઝોળખાય છે. એનો મુખ્ય પાક જીવાર, ચણા, તેલી બીજાં, અને સાગનું લાકડું છે. એમાં પત્થરની મૂર્તિઓ સારી કાતરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાન પણ સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

અકલકોટ સંસ્થાન:-આ સંસ્થાન શેલાપુર જિલ્લાના અગ્નિ કોણમાં આવેલું છે, અને ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ દોહું છે. ત્યાંના રાજ ભોંસલે કુટુંબનો છે. એ રાજ્યની હવા ઠંડી અને ધણી સારી છે. એની મુખ્ય પેદાશ જીવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, અને ધઉ છે. આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ શેલાપુરના કલેક્ટર છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

મધ્ય વિભાગની દક્ષિણનો ભાગ તથા સહ્યાદ્રિ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેના બે જિલ્લા (રત્નાગિરિ અને કોલાબા) દક્ષિણ વિભાગ નામે ઝોળખાય છે. આ વિભાગમાંથી પણ પશ્ચિમમાં જવાના ધણા ધાટો છે. બેલગામ જિલ્લામાંથી પશ્ચિમમાં જવાની રેલવેનું નામ વેસ્ટ ઇન્ડિયા યોર્ટ્ઝગ્રીસ રેલવે છે, અને લોંઢા નંકશનથી શરૂ થઈ માર્મેગોવાના બંદર સુધી જાય છે.

કુદરતી રચના, વિસ્તાર, અને આબોહવા:—

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ બમણો છે. આપણો ઉત્તર વિભાગ સપાટ અને નીચો પ્રદેશ છે; આ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આ વિભાગમાં મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુંગર નથી. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળી ભૂમિ, અને એકાંત લાયક જમીન છે. ગામોનાં નામ પરથીજ માલમ પડે છે કે આ વિભાગ મધ્ય વિભાગથી કંઈક જુદો છે, કારણ કે ગામોનાં નામ કાનડી ભાષાનાં લાગે છે. એના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા પહાડી છે, અને તેમાં પથ્થરની જમીન છે. પૂર્વ જિલ્લાની હવા મધ્ય વિભાગની હવાને મળતી આવે છે, પણ પશ્ચિમ જિલ્લામાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને હવા ભેજવાળી છે.

પહાડો:—આ વિભાગમાં સહ્યાદ્રિ ઉત્તરદક્ષિણ આવેલો છે અને તે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે છે.

નદીઓ:—મીમા અને કૃષ્ણા એ આ વિભાગમાં બે મોટી નદીઓ છે. એ સિવાય નાની નદીઓ ક્રોળ બિન્નપુર જિલ્લામાં, ઘટપ્રમા અને મલ્લપ્રમા બેલગામ જિલ્લામાં, અને તુંગમન્ના ધારવાડ જિલ્લામાં છે. આ બધી નદીઓ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં વહે છે. સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમની નદીઓ નાની છે, અને તેનો માર્ગ નાનો હોવાને લીધે તેઓ ઝડપથી વહેતા પાણીના વહેણા જેવી છે. એમાં શિરાવતી (કાનડા જિલ્લામાં) મુખ્ય છે, અને તે અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. એ નદીમાં ગેરસંસ્થાનો ધોધ જેવા લાયક છે.

જંગલો:—કોલાબા જિલ્લાના જંગલમાં સાગ અને સીસમ થાય છે, અને એ સાગ ધણો વખણાય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લામાં બાણકોટની ખાડી ઉપર ધાંડું જંગલ છે, અને ત્યાં સીસમ, તમન, વાંસ, અને ખેરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. આ જિલ્લામાં ઝેરી સાપ ધણા છે. બેલગામ જિલ્લામાં પણ સહ્યાદ્રિ તરફ ધાંડું જંગલ છે.

ઘસ્ટી:—આ વિભાગમાં વસ્તી ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢી છે. પૂર્વના જિલ્લામાં આદમી અને થોડા લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે, બાકીના બધા લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે. આ વિભાગના એક

જાતના લોક લિંગાયત કહેવાય છે, અને તેઓ શૈવ ધર્મ પાળે છે, તોપણ બ્રાહ્મણને પૂજ્ય ગણતા નથી. રત્નાગિરિ તથા કાનડા જિલ્લા તરફ દેશી ખ્રિસ્તીની વસ્તી વધારે છે. કોલાયા જિલ્લામાં ચાહુદીની વસ્તી જોવામાં આવે છે. ચાહુદી લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે, અને તેમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ધણે ભાગે દક્ષિણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશને મળતો આવે છે.

સ્ત્રેતી અને ઉદ્યોગ:—દરીઆકિનારા પરના જિલ્લાઓમાં અતિશય વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગર છે. વળી એ ભાગ દરીઆકિનારા પર હોવાને લીધે નાળિયેર અને સોપારી પણ અહીં થાય છે. એ ઉપરાંત નાગલી, વરી, કોદરા, ચણા, અને તુવેર થાય છે. પૂર્વ તરફના જિલ્લામાં મુખ્ય પાક જીવાર, બાજરી, ધઉ, ચણા, કપાસ, દીવેલી, અળસી, તલ, કોસંબ, અને મરચાં છે. કાનડા જિલ્લામાં એલચી થાય છે. કાયાનાં દોરડાં વણવાનો, સાદી ચુંથવાનો, કાચની બંગડી બનાવવાનો, દેશી કાપડ વણવાનો, અને તેલ કાઢવાનો, એ ધંધા મુખ્ય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લાના કેટલાક લોક લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરીએ જાય છે.

વેપાર:—કાંઠા પર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં બહારગામ મોકલે છે. કોલાયા જિલ્લામાં જે મીઠું પાકે છે તે દક્ષિણમાં મદ્રાસ તરફ મોકલવામાં આવે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં અલીબાગ, રત્નાગિરિ, માલઘણ, વૅંગુર્લા, કારવાર, અંકોલ, કુમટા, અને હોનાવર બંદરો છે. એમાં સૌથી મોટું કારવારનું બંદર છે. અહીંથી ચોખા, રૂ, સાગ, નાળિયેર, કોપરેલ, મીઠું, વહેરેલાં પાટીઆં, અને સુખડનું કોતરેલું કામ બહારગામ મોકલી આપવામાં આવે છે. પૂર્વ ભાગમાં સધર્ન મરાઠા રેલવેના એ ફાંટા આવેલા છે, અને તે મારફતે અનાજ, તેલી બીઆં, અને કપાસ બહારગામ જાય છે.

સત્તીજો:—કીમતી ખનીજો આ વિભાગમાંથી નીકળે છે. ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, લોખંડ, તાંબું, વગેરે કાચી ધાતુ ડુંગરામાંથી નીકળી આવે છે. જુના વખતમાં આ જિલ્લામાંથી સોનું ધણું નીકળતું હતું, અને હાલ પણ ડુંગરામાંથી અને નદીની રેતીમાંથી સોનું નીકળે છે.

જિલ્લાઓ:—આ વિભાગમાં આપણા વિભાગની માફક છ જિલ્લાઓ છે:—**વિજાપુર, બેલગામ, ધારવાડ, કાનહા, રત્નાગિરિ, અને કોલાહા** છે. એમાં સૌથી મોટો જિલ્લો ખિજપુર અને નાનામાં નાનો જિલ્લો કોલાહા છે. આ વિભાગનો કમિશનર બેલગામમાં રહે છે.

વિજાપુર જિલ્લો:—મધ્ય વિભાગના શેલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. અસલ એ કલાદગી જિલ્લો કહેવાતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫માં મુખ્ય સ્થળ કલાદગી બદલી ખિજપુર રાખવામાં આવ્યું ત્યારથી એ ખિજપુર જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી આસરે સવાગણી છે. ઉત્તરનો ભાગ ઝાડ વગરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, પણ તેમાંની ખીણો ફળદ્રુપ છે. ડ્રોણ નદીની ખીણ કાળી ફળદ્રુપ જમીનનો પ્રદેશ છે. એની હવા કોરી અને તંદુરસ્ત છે, પણ અહીં વરસાદ નિયમિત નથી. એનો મુખ્ય પાક ઉત્તરમાં જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તલ, અળસી, અને કોસંખી છે, અને મધ્યમાં કપાસ મુખ્ય પાક છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. આ જિલ્લામાંથી સ્લેટના પથર અને લોખંડની કાંકરી નીકળે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

વિજાપુર (૩૨,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર, ફરીઆની સપાટીથી ૧૬૫૦ ફુટ ઉંચું છે. મુસલમાની રાજ્યની એ રાજધાની હોવાને લીધે ત્યાં ઘણાં બેવા લાયક જીનાં મકાનો છે. તેમાં સુલતાન મહમદનો રાજો ઘણો સુંદર છે. રાજાના ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ, બહારના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૬૮ ફુટ, અને જડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટામાં મોટો ધુમટ આ છે. વળી ત્યાં “મલિકે મેદાન” નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે.

તાલિકોટ (૮,૫૦૦) ગામથી ૩૦ માઈલ પર દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ અને વિજયનગરના હિન્દુ રાજા વચ્ચે ઇ. સ. ૧૫૬૫માં મોટી લડાઈ થઈ હતી તેમાં વિજયનગરનો રાજા હાર્યો હતો, અને તેનું રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું.

વેલગામ જિલ્લો:—બિનપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે આ જિલ્લો આવેલો છે, અને એની ત્રણે બાજુએ નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢી છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ ધણીજ ઉંચો છે. એમાં પશ્ચિમ તરફની હવા સારી છે, અને પૂર્વ તરફ તાપ પડે છે, પણ હવા રોગી નથી. એનો મુખ્ય પાક જીવાર, કપાસ, ધઉ, અને શેરડી છે. એ સિવાય તમાકુ, શણ, અને તેલી બીજાં પણ થાય છે.

વેલગામ (૪૮,૩૦૦) જિલ્લાનું અને વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં લશ્કરની છાવણી પણ છે. એનું નામ “વેલગામ” છે, કારણ કે અહીં વાંસ પુષ્કળ થાય છે. (વેલુ=વાંસ).

ગોકાક (૯,૯૦૦) ગામમાં રમકડાં સારાં બને છે. અહીં હલકા કાગળ પણ બને છે. ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા લાયક છે.

અયળી (૧૩,૫૦૦) ગામમાંથી ધાતળા અને સુરોખાર બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. કિનારા પરથી ડાંગર, નાળિયેર, અને સુકાં માછલાં અહીં આવે છે.

ધારવાડ જિલ્લો:—આ જિલ્લો બિનપુર જિલ્લાની છેક દક્ષિણે અને મદ્રાસ પ્રદેશની સરહદની લગભગ છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢી છે. એની પશ્ચિમ તરફની જમીન ઉંચી અને પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફની જમીન સપાટ છે. આ ભાગમાં વરસાદ નિયમિત નથી. એના મધ્ય ભાગની હવા ધણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક જીવાર, બાજરી, ધઉ, કપાસ, તેલી બીજાં, શેરડી, ડાંગર, અને મરચાં છે. આ ભાગમાંથી કીમતી ખનીજો જેવા કે સોનું, રૂપું, તાંબું, વગેરે નીકળે છે. કેટલાંક ચિહ્નો પરથી માલમ પડે છે કે આ જિલ્લામાં આગળ લોહું ગાળવામાં આવતું હતું.

મુખ્ય શહેરો:—

ધારવાડ (૩૪,૭૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો કિલ્લો ઇ. સ. ૧૪૦૩માં ધાર રાવ નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે.

હુલ્લી (૬૯,૨૦૦) શહેર આ જિલ્લામાં વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, તાંબાનાં વાસણ, અનાજ, અને મીઠું વેપારની મુખ્ય ચીજો છે.

કાનહા જિલ્લો:-- ઇ. સ. ૧૮૬૧માં મદ્રાસસરકારે આ જિલ્લો મુંબઈસરકારને હવાલે કર્યો હતો. આ જિલ્લો ધારવાડની પશ્ચિમે છે, અને મહેસુરની સરહદને અડકે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ અઢીગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાની પોણી વસ્તી કરતાં પણ ઓછી છે. આ જિલ્લામાં સઘાદિ ઉત્તર દક્ષિણ મધ્યમાં આવેલો છે. દરીઆ-કિનારો કેટલીક જગાએ રેતીવાળો અને કેટલીક જગા પર ખડકનો છે, અને તે નિયાણુનો પ્રદેશ છે. દરીઆકિનારા પર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે, પણ જમ જમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. દરીઆકિનારાંની હવા ભેજવાળી છે, પરંતુ તંદુરસ્ત છે. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, પણ એ ઉપરાંત એલચી, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, કોસંખ, અને મરી ત્યાં થાય છે. પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશની આગાયત પેદાશ પીપર, એલચી, આદુ, કેળાં, નારંગી, લીંચુ, વગેરે છે. એ બાબુએ ફણુસ, આંબા, અને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કારવાર (૧૪,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૪માં શિવાજીએ એ શહેર બાળી નાખ્યું હતું.

હોનાબર (૭,૦૦૦) બંદરેથી ઝેરસંપાનો ધોધ જોવા જવાય છે.

ગોકર્ણ (૮,૩૦૦) જનતાનું ધામ છે. શિવનું દહેરું દ્રાવિડ પદ્ધતિ પર બાંધેલું છે. શિવે રાવણને જે બાણ આપ્યું હતું, તે આ દહેરામાં છે એમ કહેવાય છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો:— આ જિલ્લો કાનડાથી-ઉત્તરે દરીઆકિનારા પર આવેલો છે. એની અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે કિરંગીનો મુલક ગોવા આવેલો છે. આ જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી સહેજ મોટો છે, પણ

વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી સવાગણી છે. સામાન્ય રીતે જોતાં તે ખડકવાળો અને ખડખડો છે, કારણ કે એમાં ડુંગરો ઘણા છે. સહ્યાદ્રિ આ જિલ્લામાં કિનારાને સમાન્તરે (૩૦થી ૪૫ માઇલને અંતરે) આવેલો છે, એટલે આ જિલ્લો સાંકડો પડી જોવો છે. એકંદરે એની હવા સારી છે, પણ વરસાદ બહુ પડે છે. આ જિલ્લાના *દાપોલી, શ્વેત, સંગમેશ્વર, અને રાજાપુર ગામમાં ઉના પાણીના ઝરા છે. અહીંના મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી, કોદરા, સોપારી, અને નાળિયેર છે. સહ્યાદ્રિની બીજી બાજુ પરથી આવેલું અનાજ, કપાસ, વગેરે આ જિલ્લાના બંદરેથી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

રત્નાગિરિ (૧૮,૫૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે.

માલવણ (૨૨,૨૦૦) બંદર છે. આ બંદરમાંના એક ટાપુ પર સિંહદુર્ગ નામે મોટો કિલ્લો હતો, અને તે ચાંચીઆઓનું આશ્રયસ્થાન હતું.

વેંગુર્લા (૧૮,૧૦૦) બંદરેથી બેઝગામ જિલ્લાનો બધો માલ ચઢે છે. અહીં કાનુ પુષ્કળ થાય છે.

કોલોલા જિલ્લો:—રત્નાગિરિની ઉત્તરે દરીઆ પર આ જિલ્લો આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી દોડું છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. આ જિલ્લો આપણા થાણા જિલ્લાને ધણી રીતે મળતો આવે છે. બંને જિલ્લા દરીઆ પર છે; બંનેની પૂર્વે સહ્યાદ્રિ છે; બંને જિલ્લામાં વરસાદ ઘણો પડે છે; બંને જિલ્લા પહાડી છે; બંને જિલ્લાના કિનારા પર ખાડીઓ પુષ્કળ છે, અને બંને જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. કિનારાથી ઘાટ તરફ જઈએ છીએ તેમ વરસાદ વધારે પડે છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. તે ઉપરાંત કોદરા અને થોડું કઠોળ થાય છે. બીજી પેદાશ કાથાનાં દોરડાં, મીઠું, અને માછલાં છે.

મુખ્ય શહેરો:—

અલીવાગ (૫,૨૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ અને બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા, તે પરથી એનું નામ અલીવાગ પડ્યું છે.

આપણા વિભાગમાં કયાં કયાં ઉના પાણીના ઝરા છે તે શિક્ષકે ઠહેવું.

ઉરણ (૮,૨૦૦) મુંબઈના કાનૈક બંદરેથી ૬ માઇલ પર આવેલું છે. ત્યાં દારૂ ગાળવાની બંદો છે.

મહાદ (૭,૧૦૦)ની વાયવ્યમાં એ માઇલ પર બૌદ્ધ લોકોની જોવા લાયક ગુફાઓ છે.

માથેરાન સહ્યાદ્રિનું શિખર આપણા પાવાગઢ જેટલું ઉંચું છે. ગરમીના દિવસમાં ત્યાં લોકો જઈને રહે છે. મુંબઈથી ૫૦ માઇલને છેટે નેરળનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી એ શિખર પર રેલવે મારફતે હાલ જવાય છે.

ચેડલ (૭,૦૦૦)નાં જીનાં નામ ચંપાવતી અને રેવતીક્ષેત્ર છે. આ જગાનાં પાન ગુજરાતમાં આવે છે, અને તે ચેવલી પાન કહેવાય છે. અહીં વળી રેશમી કાપડ અને છે.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુર.

દક્ષિણ વિભાગમાં કોલ્હાપુર મોટું દેશી રાજ્ય છે, અને તે બેલગામ અને રત્નાગિરિ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલું છે. એ ભરૂચ જિલ્લાથી બેવડું છે, અને એની વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીથી આસરે ત્રણગણી છે. પશ્ચિમમાં સહ્યાદ્રિના ડુંગરો પર ઘાડાં જંગલો છે, અને તેમાં સાગ થાય છે. જેમ જેમ પૂર્વમાં જઈએ તેમ તેમ વધારે ફળદ્રુપ મુલક આવે છે. એ રાજ્યમાં મુખ્ય પાક ડાંગર, જીવાર, શેરડી, તમાકુ, રૂ, મરચાં, અને તેલી ખીચાં છે. સુતર અને બિનનું જાડું વણાટકામ, અને માટીનાં વાસણુ અહીં અને છે.

શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હતું જે હજી ચાલે છે. એની રાજધાની કોલ્હાપુર (૫૫,૫૦૦) છે. રાજને સલાહ આપવાને ત્યાં એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.

નીચે લખેલી જાગીરો દક્ષિણ મરાઠા જાગીર નામે ઓળખાય છે, અને તે કોલ્હાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે.

સાંગલી, મીરજ—વઢી શાસ્ત્રા અને નાની શાસ્ત્રા અને કુરંદવાડ—વઢી શાસ્ત્રા અને નાની શાસ્ત્રા, આ પાંચ જાગીર કોલ્હાપુરની ધંશાનમાં અને જમશિંહી જાગીર બેલગામની પૂર્વે છે.

આ છ જાગીર પટવર્ધન નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે. એ છની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ધઉ, ચણા, અને ડાંગર છે. સાંગલી ખંભાતથી ત્રણગણું, જમશિંહી ખંભાતથી દોઢું, મીરજની દરેક શાખા લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડીજ, અને બાકીની બે જાગીરો નાની છે. મીરજમાં સારંગી, તંતુરા, વગેરે વાજિત્રો સારાં અને છે. સાંગલી સંસ્થાનનાં ગામો ધણાં વીખરાએલાં છે. એક ગામ મંગળવેઢ શેલાપુરની દક્ષિણે અને બીજું શીરહટ્ટી ધારવાડમાં છે.

મુઘોલની જાગીર બેલગામની પૂર્વે ખંભાતના રાજ્ય જેવડી છે. આ મુલક ખુલ્લો છે અને એમાં કોઈ મોટો પહાડ નથી. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ધઉ, ચણા, અને રૂ છે. આ જાગીર ભોંસલે વંશના ધોરપડેના કુળમાં છે.

રામદુર્ગ નામની નાની જાગીર બેલગામની પૂર્વે આવેલી છે. તેનો જાગીરદાર ભાવે વંશનો બ્રાહ્મણ છે.

બીજાં નાનાં રાજ્યો.

જત અને ઢફલાપુર:—આ બે જાગીર બેલગામની ઉત્તરે છે. જતનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૪ ચો. મા. અને ડફલાપુરનું ક્ષેત્રફળ ફક્ત ૯૪ ચો. માત્ર છે. એનો મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, રૂ, ધઉ, ચણા, અને કોસંઝ છે. આ જાગીરદારોના સરદાર મરાઠા જાતના છે. ડફલાપુર જત જાગીરમાં જેડી દેવામાં આવશે. આ સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોહું, જડે છે. આ સંસ્થાન બિળપુરના કલેક્ટરના હાથ નીચે છે.

સાવનુર:—આ નાનું મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવ્યું છે, અને એના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડના કલેક્ટર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચો. મા. છે. મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, જુવાર, અને ધઉ, છે.

સાવંતવાડી સંસ્થાન:—રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ ડુંગરી સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ ત્રમણું છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર, સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંબુ, અને કાજુ છે. ફળુસ આંબા, અને કોકમનાં ઝાડ પણ અહીં પુષ્કળ છે. ખેતીની પેદાશ ડાંગર, તલ, અને આવટો છે. જંગલમાં સીસમ, ખેર, અને સાગનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં રંગીત (લાખથી રંગેલા) લાકડાનું કામ ધણુંજ ઉત્તમ થાય છે. આ રાજ્ય ભોંસલે કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. ત્યાં એક પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રહે છે. એની રાજધાની સાવંતવાડીને (૯,૮૦૦) કેટલાક વાડી પણ કહે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૦માં ફ્રાંસ સાવંતે આ સુંદર શહેર વસાવ્યું હતું.

જંજીરા સંસ્થાન:—કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલું આ સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્યથી સહેજ નાનું છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગશી, વરી, તલ, કોદરા, નાળિયેર, અને સોપારી છે. જંજીરા ટાપુમાં સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆવાડનું જનકરાબાદ આ રાજ્યના સીધી વંશનું છે.

આ રાજ્ય કોલાબાના કબેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. એની રાજધાની જંજીરા રાજપુરી ખાડીના મોં પર બેઠ છે અને અરબી શબ્દ “જંજીરા” (ટાપુ) પરથી એનું નામ પડ્યું છે.

ફોરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન.

રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફોરંગીનું સંસ્થાન ગોવા આવેલું છે, અને તે સ્વતંત્ર છે. આ સંસ્થાન અમદાવાદ જિલ્લાથી ચોથે ભાગે છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તીથી અડધી છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાળિયેર, અને મીઠું છે.

ગોવા (પાંજિમ) ફોરંગીનાં સંસ્થાનોની રાજધાની છે, અને ફોરંગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. જુનું ગોવા પાંચ હ માઇલ અંદર છે. માર્ગેગોવા બંદર છે.

હિંદનું સામ્રાજ્ય.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુખર્ષી ઇલાકો છે, અને તેમાં ખાલસા મુલક તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે. આપણા ઇલાકાના જેવા આપણી આસપાસ બીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે, અને તેમાં પણ રાજ્ય કરવાની સરકારે તેવીજ ગોઠવણ કરેલી છે આ ઇલાકા કે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય થાય છે, અને તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે ગવર્નર જનરલ નીમ્યા છે. એ રાજ્યના પ્રતિનિધિ છે તેથી વાહસરોય પણ કહેવાય છે. તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે. આપણા ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે. તેમના તાબામાં ઇલાકા, પ્રાંતો, દેશી રાજ્યો, અને મોટી મોટી એજન્સિઓ છે.

હિંદુસ્તાન એ એક ધણો જોવા લાયક વિશાળ દેશ છે. ચાર હજાર વર્ષ પર આ દેશ સુધારાની ટોચ પર હતો, અને તે વખતે વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં, અને કારીગરીમાં દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના બાંધકામ, જુના રીતરિવાજો, અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે. દુનિયાની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી, વગેરેની કુદરતે તેમાં સગવડ કરેલી છે.

આર્ય લોકો જ્યારે પહેલવહેલા હિંદુસ્તાનમાં ફાગલ થયા તે વખતે પહેલી નદી જે તેમના માર્ગમાં આવી તે સિંધુ હતી. સ્યન્દુવહેલું એ પરથી એ નદીનું નામ એ લોકોએ સિંધુ પાડ્યું હતું. એ નદીના નામ પરથી આજુબાજુનો મુલક સિંધુ અને તેમાં રહેનારા સિન્ધવઃ કહેવાવા લાગ્યા. ઇરાન દેશના જુના રહેવાસીઓ સને બદલે હ મૂઠી અવસ્થા લાપામાં આ દેશને હેન્દુ કહેવા લાગ્યા; અને ગ્રીસ દેશના લોકોએ હ બદલી દેશને ઇન્ડીકોસ અને લોકોને ઇન્ડોસ કહેવા શરૂ કર્યું. મુસલમાન લોકોએ અહીં આવી સ્થાન પ્રત્યય ઉમેરી દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પાડ્યું. સાધારણ વાતચીતમાં નમંદાની ઉત્તરનો મુલકજી હિંદુસ્તાન નામે ઓળખાય છે, પણ પુસ્તકોમાં આખા દેશને માટે હિંદુસ્તાન કે ઇન્ડિયા શબ્દ વપરાય છે.

સીમા:—ઉત્તરે ઉંચા હિમાલય પર્વત, કારાકોરમ પર્વત, અને હિંદુકુશ પર્વત, હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે, અને એ પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ ઉપર થઈને હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન, ઇરાનના પહાડી પ્રદેશો, અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને પૂર્વે ચીન, હિંદી ચીન, અને બંગાળાને અખાત છે.

અલ્પદેશ અને બલુચિસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે, પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના ભાગ ગણાય છે.

ક્ષેત્રફલ અને કુદરતી રચના:—

હિંદુસ્તાનના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચો. મા. એટલે મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ દસગણું, ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સ કરતાં ૩૫ગણું, રશિયા બાદ કરતાં લગભગ આખા યુરોપખંડ જેવડું, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો છટો ભાગ છે. જેમાંનો લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ચો. મા. કરતાં વધારે પ્રદેશ અંગ્રેજ ખાલસા મુલક છે, અને બાકીના ભાગમાંથી ધણો દેશી રાજ્યોને તાબે અને સહેજ ભાગ ફ્રેંચ અને ફિરંગી વગેરે સ્વતંત્ર રાજ્યોના હાથ તળે છે. હિંદુસ્તાનનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે, અને તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય પર્વત છે. એ દેશ ૮૦ અક્ષાંશ ઉત્તરથી શરૂ થઈ છેક ૩૭° અક્ષાંશ ઉત્તર સુધી ફેલાયેલો છે. કારમીરની છેક ઉત્તરથી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી તેની લંબાઈ ૨,૦૦૦ માઇલ અને પૂર્વ છેડાથી બલુચિસ્તાનના પશ્ચિમ છેડા સુધીનું અંતર ૨,૫૦૦ માઇલ છે.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ હિમાલય પર્વતને લીધે પહાડી છે, અને તે છેક આસામની ઉત્તરથી શરૂ થઈ કારમીર સુધી આવેલો છે. એ પ્રદેશની ખીણો એવી તો મોટી છે કે યુરોપખંડના મોટા પર્વત આદિપસને પણ તેમાં સમાસ થઈ શકે. હિંદુસ્તાન તરફ એ પર્વતનો ઢાળ ઉભો છે, અને એની દક્ષિણે મોટું વિશાળ સપાટ મેદાન છે. એ વિશાળ મેદાન સિંધુ નદીથી ગંગા નદી સુધી આવેલું છે, તેથી તેને સિંધુગંગાનો પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ એ મેદાન પાહું ઉંચું થતું જાય છે, અને પછી પહાડી પ્રદેશ જેવામાં આવે છે. એ પહાડી પ્રદેશ વિંધ્ય તથા સાતપુડા પર્વતનો પ્રદેશ છે. એ પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે મેટી વિશાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે, અને તેની પશ્ચિમ અને પૂર્વની સરહદ પશ્ચિમઘાટ

● યુરોપનું ક્ષેત્રફળ ૩૭,૫૦,૦૦૦ ચો. મા.; રશિયાનું ૨૦,૯૫,૬૪૬; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ૧,૧૪,૦૦,૦૦૦; ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સનું ૫૮,૩૦૬; હિંદુસ્તાનના ખાલસા મુલકનું ૧૦,૮૭,૨૦૪; અને દેશી રાજ્યોનું ૬,૭૯,૩૬૩ છે.

અને પૂર્વધાત્ર એવા બે પહાડોની હાર આવેલી છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં રજપુતાનાની વાયવ્યમાં એક રજુ આવેલું છે. દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ કુદરતી રીતે નીચો પ્રદેશ છે.

પર્વતો:-

હિમાલય પર્વત:-(હિમ+આલય=હિમનું સ્થાન) આ ૧૫,૦૦ માઇલ લાંબો પર્વત કાશ્મીરમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં આસામની બ્રહ્મપુત્રા નદી સુધી ફેલાયેલો છે. અર્થાત્ મુંબઈ અને કલકત્તા વચ્ચેના અંતર (૧,૨૨૧ માઇલ) કરતાં પણ તેની લંબાઈ વધારે છે. તેની ઉત્તરદક્ષિણ પહોળાઈ ૧૮૦થી ૨૨૦ માઇલ સુધીની છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨૦,૦૦૦ ફુટ છે. દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત હિમાલય છે. એનું સૌથી ઉંચું શિખર ગૌરીશંકર અથવા પવેરેસ્ટ ૨૯,૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે, અને તે યુરોપના સૌથી ઉંચા શિખર બ્લૉકથી બમણું ઉંચું છે. બીજાં બે શિખર ધવલગિરિ ૨૬,૮૨૬ ફુટ અને કાચનગંગા ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉંચાં છે. હિમાલય એક પર્વતની હાર નથી, પણ સમ્પ્રત્તર રહેલા બે પર્વતોની હાર છે. આ પર્વતની ત્રણ માઇલથી ઉપરાંત ઉંચાઈએ આવેલા ભાગ પર નિરંતર બરફ પડ્યો રહે છે, તેથી એનું નામ હિમાલય પડ્યું છે. આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમાં છે, અને દુનિયામાં એ એક મોટો જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. ઘણી ઉંચાઈએ દેવદાર, ઓક, વગેરે ઉત્તરમાં થતી વનસ્પતિની, તેમજ નીચે તાડ, વડ, વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અનેક જાતો ભીજે છે. એના ઘણાક ભાગ પર ધાડાં જંગલ છે. તેને તૈરાઈ (તળેટીની નજીકનાં) કહે છે. તેરાઈનાં હવાપાણી બહુ નખળાં છે, તેમ ત્યાં ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ પણ બહુ રહે છે. કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, સિકીમ, વગેરે પ્રદેશો તેની ઉપર મધ્ય ઉંચાઈએ આવેલા છે. કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે, અને તેની પાસે માન, રાવણહૃદ, વગેરે સરોવર છે. તેનાથી થોડે દૂરથીજ સિંધુ, સતલજ, જમના, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, વગેરે મોટી નદીઓ નીકળતી જણાય છે. સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, સતલજ નૈઋત્યમાં, જમના જમ્મોત્રીથી દક્ષિણમાં, ગંગા ગંગોત્રીથી દક્ષિણમાં, અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. એને દક્ષિણ દોળે બીજી હજારો નદીઓ નીકળી મોટી નદીઓને મળે છે.

શિવાલિક પર્વત ગંગા અને ખિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. એ પર્વતમાંથી મોટાં જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે.

હિમાલયમાંથી નીકળતા **કારાકોરમ** અને **હિંદુકુશ**ના ધાંટા પામીર નામના તિબેટની પશ્ચિમે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ અને નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફથી કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. બંને પર્વતમાં ૨૦,૦૦૦ ફુટ કરતાં વધારે ઉંચાં શિખરો આવેલાં છે. **ઢાપસંગ શિખર** ૨૮,૦૦૦ ફુટ છે. કારાકોરમમાં થઈને ઉત્તર તરફ જવાનો જે ધાટ છે તેની ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે.

સુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર તરુતે **સુલેમાન** ૧૧,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. **દાલા** પર્વત બલુચિસ્તાનને સિંધથી જુદો પાડે છે.

વિંધ્ય પર્વત મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં નર્મદાના પ્રદેશની સરહદે પડેલો છે, અને તે ખંભાતના અખાતથી પૂર્વમાં ૬૦૦ માઇલ લાંબો ગયેલો છે. તેની ઉંચાઈ ૨,૫૦૦ ફુટ છે.

અરવલ્લી હુંગરની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૬૦૦ ફુટ છે. એના આજુ નામના (૫,૬૫૦ ફુટ) ઉંચા શિખર પર ઘણાં જોવા લાયક દહેરાં છે, અને તે ગરમીની ઋતુમાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

સાતપુડા પર્વત નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે વિંધ્યની સમાંતરે છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને **પંચમહી** નામનું એનું ઉંચું શિખર ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

પશ્ચિમઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. દરીઆકિનારા અને પશ્ચિમઘાટ વચ્ચેના નિયાળુના પ્રદેશનો પટો (કાંકણ) ૩૦થી ૪૦ માઇલ પહોળો છે. પશ્ચિમઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૦૦૦ ફુટ છે, અને તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર **મહાબલેશ્વર** ૪,૮૦૦ ફુટ છે. મુંબઈના ગવર્નર ગરમીની ઋતુમાં ત્યાં જઈને રહે છે. પૂર્વઘાટ અને તે બાજુના દરીઆકિનારા વચ્ચેનું અંતર ત્રીસચાળીસ માઇલ કરતાં વધારે છે.

પૂર્વઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ કરતાં નીચો આવેલો છે. તે પશ્ચિમઘાટની સાફ સળંગ નથી તેથી, અને

દક્ષિણના આખા ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ હોવાથી, મોટી નદીઓ (ગોદાવરી અને કૃષ્ણા) પૂર્વ તરફ વહે છે.

નીલગિરિ ન્દેસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટને સાંધે છે. એમાં **વોદાલેટા** નામનું શિખર ધણું ઉચું (૮,૭૬૦ ફુટ) છે. ઉતાકામંડ નામનું નીલગિરિમાં હવા ખાવાનું સ્થાન છે. નીલગિરિની દક્ષિણે **પાલ્લઘાટ** નામનો ખાડો અથવા સપાટ મેદાન છે, અને તેની દક્ષિણે **અનમલ્લાઈ, કારટેમમ,** અને **પાલ્લની** નામના ડુંગરો છે, તે છેક કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી પહોંચેલા છે.

હિમાલયને પૂર્વ છેડે **પતકાઈ પર્વત** અહમદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે, અને તે ઉપલા અહમદેશને આસામથી જુદો પાડે છે. આસામના **નાગા, ચાસ્યા,** અને **ગારો** ડુંગરો પતકાઈ પર્વતના ફાંટાઓ છે. અહમદેશના દક્ષિણ ભાગમાં પર્વતોની હાર ધણી છે, અને તે એક બીજીને સમાન્તર આવેલી છે, તેથી નદીઓના પ્રદેશ જુદા પડેલા છે.

મેદાન:-

હિમાલય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ એ એની વચ્ચે આસ્યા ડુંગરથી તે સુલેમાન પર્વત સુધી મોટું ફળદ્રુપ મેદાન આવેલું છે. દુનિયાનાં સારામાં સારાં મેદાનો પૈકીનું આ એક છે. આ મેદાનમાં સિંધુ, ગંગા, અને અહમપુત્રા, એ ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે; અને તે આખો પ્રદેશ લોકો અને વનસ્પતિથી ભરપુર છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપર સાંકડા અને નાના સપાટ પ્રદેશ આવેલા છે, અને તેમાં પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ વધારે સાંકડો છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો:-

હિન્દુસ્તાનમાં **દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન** એ એક ત્રિકોણાકૃતિ ઉચ્ચ પ્રદેશ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેનો ઢોળાવ ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ઉતરીને છેક કિનારા સુધી જાય છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ એકદમ સીધો ઉતરે છે, તેથી ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દરીઆની સપાટી પરનો નીચે પ્રદેશ એકદમ જુદા પડે છે.

ગંગાસિંધુ નદીના મેદાનની દક્ષિણે એક ઉચ્ચ પ્રદેશની પટ્ટી છેક બંગાળાથી હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવેલી છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં છોટાનાગપુર અને ઝોરીસાના ડુંગરા આવેલા છે. એ ભાગની દક્ષિણ સરહદ પર મહાનદી અને તેને મળનારી બીજી નદીઓ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં મધ્ય હિન્દુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાંતોનો થોડો ભાગ આવેલો છે; અને તે દક્ષિણમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો છે. અરવલ્લી અને વિંધ્ય વચ્ચે આવેલો મધ્ય હિન્દુસ્તાન અને રજપુત-સ્તાનનો કેટલોક ભાગ માલવાના ઉચ્ચ પ્રદેશને નામે ઓળખાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાંથી જવાઆવવાના માર્ગો:—હિન્દુસ્તાનમાં જમીન-માર્ગે આવવાના રસ્તા ધણાજ થોડા છે, કારણ કે તેની આખી જમીનની સરહદ પર પહાડો આવેલા છે. એ પહાડો ધણા ઉંચા હોવાને લીધે તથા તે પર બરફ પડી રહેવાને લીધે તે ઓળંગતાં મુસાફરોને ધણી અડચણ પડે છે. જે કંઈ રસ્તાઓ છે, તે પશુ પહાડ ઉપર ધણી ઉંચાઈએ આવેલા છે. પશ્ચિમની સરહદ ઉપર બોલન ઘાટ અને ચાર્જીવર ઘાટ નામના બે માર્ગ છે. ખાઈબર ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર આવેલો છે. નીચા બોલન ઘાટમાં થઈને બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે, અને તે રસ્તે થઈને કંદહાર આગળ થઈ અફઘાનિસ્તાનમાં પશુ જવાય છે. ઉત્તર તરફના ઘાટો ૧૪,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચા છે; તેમાં કારાકોરમ ઘાટ અને જૈલ્લાપલ્લા ઘાટ મુખ્ય છે. કારાકોરમ ઘાટને રસ્તે કાશ્મીરમાંથી ચિનાઈ તુર્કિસ્તાનમાં અને જૈલાપલ્લા ઘાટને રસ્તે સિકીમમાંથી તિબેટમાં જવાય છે.

રણ:—અરવલ્લીના ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં રણ આવેલું છે, અને સિંધનો થોડો ભાગ પશુ એ રણમાં આવેલો છે.

નદીઓ:—

એશિયા ખંડના બીજા કોઈ દેશ કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં વધારે નદીઓ વહે છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં ધણી અને મોટી નદીઓ આવેલી છે. એ પ્રદેશમાં જમનાની પશ્ચિમમાં જળસ્રોતક પ્રદેશ છે, તેથી પૂર્વની નદીઓનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, ને પંચબનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાને લીધે તે તરફની નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો

ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. સહ્યાદ્રિ અને દરીઆકિનારા વચ્ચેનો પ્રદેશ ધણો સાંકડો છે, તેથી ને કોઈ નદીઓ તે તરફ છે તે નાની છે.

સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા, એ ત્રણ મહા નદીઓ હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના તેમજ ઉત્તર ભાગના વરસાદનું પાણી સમુદ્રમાં ખેંચી જાય છે. સિંધુ નદી* (૨,૦૦૦) તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી હિમાલય પર્વતમાં ચર્ધ કાસ્મીર, પંજાબ, અને સિંધમાં ચર્ધ અરબી સમુદ્રને મળે છે. જમણી બાજુથી અટક આગળ કાબુલ અને ડાબી બાજુએથી જૈલમ, ચિનાબ, રાવી, અને સતલુજ એને મળે છે. એમાં કરાંચીથી અટક સુધી વહાણો ફરી શકે છે. સિંધની ખેતીનો આધાર સિંધુ નદી પર છે, કારણ કે ત્યાં ખીણ નદીઓ તેમજ વરસાદ પણ નથી. સિંધુ નદીમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે.

ગંગા નદી (૧,૫૦૦) સિંધુ નદી કરતાં લંબાઈમાં નાની છે, પણ એની ખીણમાં આવેલા પ્રદેશ ધણો રસાળ છે. ૧૨,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી તે નીકળતી જણાય છે. હરદ્વાર (તળેટી આગળ) આગળ તે મેદાનમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તેની ઉંચાઈ દરીઆની સપાટીથી માત્ર ૧,૦૦૦ ફુટ છે. એનું પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માઇલ) સુધીની છે, અને કાનપુર આગળ તેનું પાણી પાકું ગંગાને મળે છે. મુખ આગળ ગંગા બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને બંને નદી અમેરિકાની મિસિસિપિ જેટલી માટી ખેંચી લાવે છે, તેથી પાંચગણી માટી લાવે છે. બંનેના મુખ આગળના ત્રિકોણાકૃતિ પ્રદેશનો દરીઆકિનારા તરફનો ભાગ સુંદરી

*નદીની જમણી તરફ કૌંસમાં લખેલા આંકડા નદીઓની લંબાઈના માપલ છે, તે નદીઓ એક ખીણ સાથે સરખાવવા આપેલા છે અને ગોખાવવાના નથી.

*નદીના મુખ તરફ મોં રાખી હસા રહીએ તો ડાબી બાજુએ ને કિનારો આવે છે તે ડાબો કિનારો, અને જમણી બાજુએ ને કિનારો હોય તે જમણો કિનારો કહેવાય છે.

નામનાં ત્યાંનાં ઝાડો પરથી સુંદરવન નામે ઝાળખાય છે. આ ભાગ ધીચ જંગલ અને બેજવણો છે. દરીઆથી ૨૦૦ માઇલ પર ગંગા નદીના બે ફાંટા થાય છે. મોટો ફાંટો પૂર્વ તરફ વહે છે, અને તે પદ્મા કે પાઠા નામે ઝાળખાય છે, અને પશ્ચિમનો ફાંટો ભાગીરથી નામે ઝાળખાય છે. વળી એજ ભાગીરથી છેક દક્ષિણમાં હુગલી નામે પણ ઝાળખાય છે.

ગંગા નદીને મળનારી નદીઓમાં જમના સૌથી મોટી છે. એ નદી હિમાલયના જમ્નોત્રી શિખરમાંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી નદીઓ ગંગાને મળે છે. ગોગ્રા રામગંગા, ગોમતી, ગંડકી, કુશી, વગેરે ઉત્તર તરફથી અને વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળેલી જોણ દક્ષિણ તરફથી એને મળે છે. ચંબલ અને ચટવા નદી વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે. કલકત્તાથી ઉત્તરે ૨૨ માઇલ પર ચંદ્રનગર સુધી મોટી આગબોટ આવી શકે છે. ગંગા નદી પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય છે, અને તેને કાંઠે મોટાં મોટાં શહેરો છે.

બ્રહ્મપુત્રા નદી (૧,૮૦૦) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી નીકળી તિબેટમાં વહી હિમાલય પર્વત ઝાળંગી હિન્દુસ્તાનમાં આવી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. હિમાલયના ઉત્તર ભાગમાં એ સાંપુ નામે, અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બ્રહ્મપુત્રા નામે ઝાળખાય છે. ગંગા નદીની માફક મુખ આગળ એના બે ફાંટા થાય છે. પશ્ચિમ ફાંટો જમના નામે અને પૂર્વનો ફાંટો બ્રહ્મપુત્રા નામે ઝાળખાય છે. આ હેલ્લા ફાંટાને ઈશાનમાંથી સુરમા નદી મળે છે, અને તે ફાંટો પછી મેઘના નામે ઝાળખાય છે. મુખ આગળ એનો પટ ૨૦ માઇલ છે.

નર્મદા, તાપી, વગેરે મુખર્ષિ ઇલાકામાં વહેતી નદીઓ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો.

મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, અને કાવેરી પૂર્વે બંગાળના સમુદ્રને મળે છે.

મહાનદી (૫૨૦) પૂર્વધાટ તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ-

પ્રદેશ પણ મોટો છે. એ નદી સપાટ અને ધીમી ગતિવાળી હોવાથી તેના મુખથી લગભગ ૪૦૦ માઇલ સુધી તેમાં વહાણ ફરી શકે છે.

ગોદાવરી (૯૦૦) દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી નદી છે. તે પશ્ચિમ-ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળના અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળના ત્રિકોણપ્રદેશ પણ મોટો છે. આ નદીમાંથી ખેતરોને પાણી પુરું પાડવા ઘણી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. પેન્નગંગા, વાહન-ગંગા, ઘર્ધા, (આ ત્રણુના સંગમથી જે એક નદી બને છે તે પ્રાણહિતા કહેવાય છે), અને માંજરા નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે.

કૃષ્ણા (૮૦૦) પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચે બહુ અંતર નથી. બંને નદીમાં બ્યારે પાણી ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે કોલર સરોવર જે હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું છે, તેમાં પાણી ઘાબલ થાય છે.

કાવેરી (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી મહેસુરમાં વહી બંગાળના અખાતમાં પડે છે. શ્રીરંગપટ્ટન અને સિવાસમુદ્રમ એ બે ખેટો નદીમાં આવેલા છે. સિવાસમુદ્રમ આગળ જે ધોધ પડે છે તેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે. એનો ધોધ ઘણોજ જોવા લાયક છે, અને તે ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે.

તુંગભદ્રા નદી તુંગ અને ભદ્રા નામની બે નદીના સંગમથી ઉત્પન્ન થએલી છે, તે કૃષ્ણાને મળે છે.

બ્રહ્મદેશની નદીઓ:—

હરાવલી (૧,૦૦૦) બ્રહ્મદેશના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ આખા દેશમાં વહી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. હરીઆથી સો માઇલ પર એનો ત્રિકોણપ્રદેશ શરૂ થાય છે. રંગુન નદી અને વાસીન નદી એ બંને તેના મુખ આગળના ફાંટા છે.

સાલવીન નદી તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

સરોવરો:—*

હિંદુસ્તાનનાં સરોવરો મોટાં અને અગત્યનાં નથી. **જુલ્હર** સરોવર કાશ્મીરમાં શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. **સાંચર** રણપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને એમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. **કોલ્હર** ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનાં મુખ વચ્ચે આવેલું છે.

પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં **ચિત્ત્કા** અને **પુલીકટ** એ ખારા પાણીનાં સરોવર છે. આ બંને સરોવરો દરીઆ સાથે જોડાયેલાં છે, એટલે તેને ખાડીઓ કહીએ તોપણ ચાલે, કારણ કે સરોવરની ચારે બાજુએ જમીન જોઈએ.

કિનારો:—હિંદુસ્તાનના કિનારાની લંબાઈ દેશના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં થોડી (૪,૦૦૦ માઇલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ઘણા ખાંચા (અખાત) વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર ચારે માસ વહાણ આવી તે સહીસલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી. ઘણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છેળોને લીધે વહાણો બંદરમાં આવી શકતાં નથી. મુંબઈની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીનાં મુખો પુરાર્થ ગયેલાં છે, અને મુંબઈની દક્ષિણે પહાડ નજદીક આવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી. પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે; પણ પાણી છાછડે, તેથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી.

બ્રહ્મદેશનો કિનારો:—^૧બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ કિનારાના મધ્ય ભાગમાં **માર્તાન્ધાનનો અસ્તાત** છે, અને તેની પશ્ચિમ તરફ **હરાવલી** નદીના મુખ આગળના ઘણા ફાંટા આવેલા છે. એ કિનારા પર **નિગ્રેસ** નામની ભૂશિર^૨ અને **રંગુન** બંદર આવેલાં છે.

હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ કિનારો:—પૂર્વ કિનારા અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચે બંગાળનો ઉપસાગર^૩ છે. આ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **કોરોમંડલ** કિનારાને નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણમાં **પાકની સામુદ્રધુની**^૪ સિલોનને

* મોટું તળાવ તે સરોવર.

૧ શિક્ષકે માટીના નમુના બનાવી પાણી બરી અખાત, ઉપસાગર, સરોવર, ખાડી, ભૂશિર, વગેરે પ્રત્યક્ષ બતાવવાં.

૨ જમીનની અણી સમુદ્રમાં ગએલી છે તે ભૂશિર (જમીનનું માથું, છેડા, અણી).

૩ પહોળો અખાત તે ઉપસાગર.

૪ બે મોટા પાણીના ભાગને સાંધનારો નાનો પાણીનો ભાગ.

હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પૂર્વ કિનારા પર ધણા વાંકું તેમજ સારાં બંદરો નથી. પલ્લમાયરા ભૂશિર ઓરીસાના કિનારા પર આવેલી છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ પરવાળાંની ટેકરીઓ અને રેતીના ડુંગરથી પુરાઈ ગયેલો છે. આ ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના બેટથી સિંધોન સુધી લગભગ જાય છે, તેથી આ ઓળંગતાં મોટાં વહાણોને બહુ મુશ્કેલી નડે છે. આ ટેકરીઓને આપણા લોકો રામનો સેતુ કહે છે. આની દક્ષિણમાં આવેલા પાણીના ભાગને મનારનો અલાત કહે છે, અને તે કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી પહોંચે છે.

પશ્ચિમ કિનારો:—એ કિનારાના ઉત્તર ભાગમાં કરાંચી અને મધ્યમાં મુંબઈ એ બે મોટાં બંદર છે. એ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ મલબાર કિનારાને નામે ઓળખાય છે.

ટાપુઓ:—આપણા દેશની આજુબાજુના સમુદ્રમાં ધણા દ્વીપો આવેલા છે, તેમાં સૌથી મોટો સિલ્હોન હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો છે, અને તે આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢો છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફ કિનારાથી આસરે ૨૦૦ માઈલ પર લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ નામના ગોળાકારમાં આવેલા નાના પરવાળાંના બેટોના બે જુદા જુદા સમૂહ છે.

અંદામાન અને તેની દક્ષિણે નિકોબાર પૂર્વ તરફ બંગાળી સમુદ્રમાં આવેલા જવાળામુખીથી ઉત્પન્ન થયેલા બેટોના સમૂહ છે.

હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ કિનારે રામના સેતુ પાસે રામેશ્વર નામે બેટ છે.

મેર્ગુદ્દીપસમૂહ અંદામાન અને દિનાસરીમ વચ્ચે આવેલો છે.

આવોહવા:—

હિંદુસ્તાન વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેની અંદર ધણા ઉંચા પર્વત આવેલા છે, તેથી તેમાં વિષુવવૃત્તના પ્રદેશથી તે છેક ધ્રુવપ્રંશ સુધીની હવા

૧ પ્રાકૃતિક ભૂગોળનો આ વિષેનો ભાગ છાકરાઓને અધિકાર પ્રમાણે સમજાવેલો.

નેવામાં આવે છે. અતિશય તાપ તથા અતિશય ઠંડી, અતિશય વરસાદ તથા વરસાદની અતિશય તાણુ, એ બધું અહીં નેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનનો લગભગ અડધો ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે, તેથી તે ભાગ પર ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. ડુંગરો, પર્વતો, અને ઉચ્ચ પ્રદેશો સમુદ્રની સપાટીથી ઉચ્ચાઈએ હોવાને લીધે ઠંડા હોય છે, અને ગરમીની ઋતુમાં તવંગર લોકો દરીઆથી ઉચ્ચાઈનાં સ્થળ પર જઈ રહે છે. હિમાલય પર્વત એટલો બધો ઉંચો છે કે ત્યાં ધ્રુવના પ્રદેશની માફક હિમ પડી રહે છે. વળી હિમાલયની ઉંચી દિવાલ મહાસાગરમાંથી આવતા બેજવાળા પવનોને અટકાવી દે છે, અને તેમજ ઉત્તરમાંથી આવતા ઠંડા પવનોને હિન્દુસ્તાનમાં આવવા દેતી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં ધુંકાતા કેટલાક પવનો હિન્દી મહાસાગર પાસે હોવાને લીધે પ્રુષ્કળ બેજવાળા હોય છે. ઉપલાં કારણોને લીધે આ દેશની આબોહવાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે:—

૧. મેજવાલી અને શિઆલા અને ઉનાલાના ઉષ્ણતામાનમાં બહુ ફેર નહિ પડી હવા. આ જાતની હવા ત્રાવણકોર, મલબાર, અને ક્ષત્રદેશના કિનારા પર નેવામાં આવે છે. એ ભાગો ઉષ્ણ કટિબંધમાં અને દરીઆકિનારા પર આવેલા છે.

૨. સુકી અને શિઆલામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાલામાં અતિશય ગરમ પડી હવા. નૈઋત્ય તરફ દૂર સુધી મહાસાગર ન હોવાથી પંચમ અને સિંધમાં બેજવાળા પવનો બહુ આવી શકતા નથી. વળી શિઆલામાં પહોડોને લીધે અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં રહુને લીધે અતિશય ગરમી ત્યાં નેવામાં આવે છે.

૩. અતિશય વરસાદવાળી હવા. આસામના ઉંચા ડુંગરો અને કારવારના કિનારા પાસેના ડુંગરો મોસમના બેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી, બેજ લઈ લે છે, તેથી ત્યાં વરસાદ પડે છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની હવા સુકી છે, પણ જેમ જેમ દક્ષિણમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ હિન્દી મહાસાગરના બેજવાળા ગરમ પવનો

લીધે શિઆળો ઓછો ઠંડો હોય છે. મદ્રાસ ધલાકાના મેદાનમાં હવા ઓછા બેજવાળી છે, પણ શિઆળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણતામાનમાં ઉષ્ણ કંટિબંધને લીધે બહુ ફેર નથી.

ઋતુઓ:—

અહીં મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જોવામાં આવે છે:—શિઆળો, ઉનાળો, અને વર્ષા. શિઆળો નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરિ સુધી, ઉનાળો માર્ચથી જૂન સુધી, અને વર્ષા જુલાઈથી ઓક્ટોબર સુધી રહે છે.

વરસાદ:—હિન્દુસ્તાનનો મુખ્ય પવન ઈશિાન તરફનો છે; પણ ઉનાળામાં બ્યારે સૂર્ય સિંધ અને રજપુતસ્તાનના રેતીના મેદાનમાં અને મધ્ય એશિઆના મેદાનમાં તપે છે તે વખતે તે ભાગની હવા ગરમ થઈ ઉંચી ચઢે છે, અને તે ખાલી જગા પર મહાસાગર પરથી બેજવાળો પવન એટલા જોરથી આવે છે કે ઈશિાનનો પવન રહેતો નથી, અને મુખ્ય પવન નૈઋત્યનો થાય છે. એ નૈઋત્યનો પવન બ્યાં બ્યાં પહાડોને કાટખુણે અડકે છે ત્યાં ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે. પશ્ચિમ કિનારે એ પવન ધાટને કાટખુણે અડકે છે, તેથી રત્નાગિરિ, કારવાર, અને મુંબઈમાં વધારે વરસાદ પડે છે. એજ પવન બંગાળાના ઉપસાગરમાંથી વધારે બેજ લેતા ખાસ્થાના (આસામના) ડુંગર તરફ જાય છે, એટલે જેટલો બેજ હોય છે તેટલો વરસાદયે ત્યાં તૂટી પડે છે. એ નૈઋત્યનો પવન એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, તે છેક સપ્ટેમ્બર સુધી રહે છે. મહાત્મજેશ્વર પર વરસાદ વરસમાં સરાસરી ૨૪૦ ઇંચ, અને ખાસ્થા ડુંગરના ચેરાપુંજમાં આસરે ૫૨૫ ઇંચ પડે છે. પૃથ્વી પર વધારેમાં વધારે વરસાદ આ જગાએ પડે છે. શિઆળામાં જે વરસાદ પડે છે તે ઘણોજ થોડો છે, અને મદ્રાસના કિનારા પર, મધ્ય હિન્દુસ્તાન, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં પડે છે.*

થરનું રણ અને તેની આજુબાજુનો પંજાબનો, સિંધનો, અને રજપુતાનાનો મુલક, એમાં વરસાદ બહુજ ઓછો પડે છે; કારણ કે સહેજસાજ બેજવાળી હવા તે તરફ આવે છે, તેમાંનો બેજ ઠારવા પહાડ કે લિલોતરી ત્યાં કાંઈ નથી; અને જે ઘટ્ટ વરાળ ત્યાં આવી હોય,

*પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાંનો આ ભાગ શિક્ષકે વાંચી ખતાવી સરખામણી કરાવવી.

તે પશુ અતિશય ગરમીથી પાછું વરાળનું રૂપ પકડે છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં થોડો કે ઘણો પશુ ખેતી લાયક સારો વરસાદ પડે છે.

વનસ્પતિ અને જનાવરો:-

કઈ વનસ્પતિ અને કયાં જનાવરો અન્યક દેશમાં છે, તે તેની આબાહવા ઉપરથી નક્કી રાકાય છે. અનેક જાતની હવા છે તેમ અનેક જાતનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ છે.

ઉષ્ણ અને લેજવાળા પ્રદેશમાં થનારો સાગ હક્ષિણમાં અને પ્રક્રદેશમાં જાય છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાં થતી માલિયરી, અને દરીઆકિનારે થનારાં તાજનાં ફાલ અને માલિયરી, કિનારા ઉપર અને બંગાળના અખાતના કાપુ વગેરે પર જોવામાં આવે છે. આસામના અતિશય વરસાદવાળા અને તેરાઈના જંગલમાં ઉષ્ણ કટિબંધની બધીજ વનસ્પતિ થાય છે. હિમાલયના ઉંચા ભાગમાં શીત કટિબંધની વનસ્પતિ, ધાસ, લીલ, સેવાળ, વગેરે થાય છે. સાલ નામનું બીજું ધમારતી લાકડું હિમાલયની તળેટીમાં અને છોટા નાગપુરના અને મધ્ય પ્રાંતના જંગલમાં થાય છે. ગ્હેસુરમાં સુલક, હિમાલયની વાયવ્યના ઉંચાણના પ્રદેશમાં વેવદાર, અને આસામ અને પ્રક્રદેશમાં ફેલિઆ રબર થાય છે. વહ, પીપલો, આમલી, આંબા, લીમડા, સીસમ, વાંસ, વગેરે હિંદુસ્તાનના લગભગ ધણા ભાગમાં જોવામાં આવે છે.

વાઘ, ચિત્તો, જંગલી બિલાડી, રોંછ, દીપડો, વર, શિયાળ, હુકર, વાંદરા, અને ઘણી જાતનાં હરણો મેદાનો અને નીચા હુંચરોનાં જંગલમાં જોવામાં આવે છે. સિંહની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી છે, અને માત્ર ગુજરાતમાં ગીરના જંગલમાં તે જોવામાં આવે છે. હાથી પ્રક્રદેશ અને ગ્હેસુર તરફ જોવામાં આવે છે. બંગાળ, આસામ, અને પ્રક્રદેશમાં ગેંડા, અને સિંધમાં ગધેડાની એક જંગલી જાત જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગાય, બેસ, બકરાં, ઘેટાં (મિટાં), ઘોડા, જીંટ, ગધેડા, કુતરા, વગેરે તમામ પાળવા લાયક જનાવરો આ દેશમાં જ્યાંબંધ છે. હિમાલયમાં કસ્તુરી-મૃગ અને ચમરીગાય થાય છે. કાશ્મીરમાં જો ઘેટાં થાય છે તેનું જીન ઘણું વખણાય છે.

દક્ષિણનાં જંગલમાં ધણા જોરી સાપ હોય છે, અને તેમાંના કેટલાક બહુ લાંબા હોય છે. કેટલીક નદીઓમાં મગર જોવામાં આવે છે.

ગોર, પોપટ, બીધ, સમડી, કાગડા, કોચલ, તીતર, અને ચકલી સામાન્ય રીતે ધણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી જાતનાં પક્ષી આ દેશમાં છે. ખીસકાલી સાધારણ રીતે દરેક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.

વસ્તી:-હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ૪ સ. ૧૯૨૧ની ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૩૨ કરોડની છે. આખા અિદિશ સામ્રાજ્યની

વસ્તીનો આ પોણો ભાગ છે, અને પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો લગભગ પાંચમો ભાગ છે. આ વસ્તી મુખ્યત્વે ઇલાકાની વસ્તીથી લગભગ બારગણી છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરો અને રજપુતાનાના પશ્ચિમ ભાગમાંના રણ તરફ વસ્તી ઘણીજ ઓછી છે; અને ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશમાં અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને કિનારાના સપાટ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસ્તી ઘાડી છે.

આ દેશમાં ૫૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળાં માત્ર ૭૫ શહેર છે, અને તેમાં આખી વસ્તીના માત્ર ત્રણ ટકા કરતાં સહેજ વધારે લોક રહે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેતી પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદુસ્તાનના ક્ષેત્રફળના ત્રણ ભાગમાં અંગ્રેજી અમલ છે, અને બે ભાગમાં દેશી રાજનો અમલ છે; પણ વસ્તીના ચાર ભાગ ખ્રિષ્ટિય મુલકમાં, અને એક ભાગ દેશી રાજ્યમાં રહે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે અંગ્રેજી મુલકમાં દેશી રાજ્યો કરતાં વસ્તી વધારે ઘાડી છે.

જાતો:—જેમ બીજા દેશમાં વસનારા ધણું કરીને બધા લોકો એકજ ધર્મ પાળે છે, એકજ ભાષા બોલે છે, અને એકજ જાતના હોય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં નથી. દેશ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે, એક બીજાની સાથે સંબંધ ઓછો હોવાને લીધે, તેમ બીજા જાતો વાયવ્ય તરફથી અહીં આવી વસી તેથી, ઘણી જાતો અને ઘણી ભાષા અહીં જોવામાં આવે છે. છેક નીતિ અને કેળવણીની ટોચે પહોંચેલા લોકોથી છેક હલકામાં હલકા જંગલી લોકો પણ હિંદુસ્તાનમાં છે. મુખ્ય જાતો નીચે પ્રમાણે છે:—

કોહોરીઓ:—છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતમાં, તેમજ કેટલેક બીજાં ઠેકાણે પહાડી જંગલોમાં આ જાત મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. આ લોકો અનાર્ય છે.

બ્રાહ્મિનો:—આ લોકો કેળવાએલા પણ આર્યથી જુદા પડે છે. તેઓ હિંદુસ્તાનની આખી વસ્તીનો લગભગ પાંચમો ભાગ છે, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે. ગોંડ નામની ક્ષત્રિયની શાખા ઉપલી અનાર્ય પ્રજા જેવી જંગલી સ્થિતિમાં છે.

આર્ય:—હિંદુસ્તાનમાં ઉંચામાં ઉંચી કેળવણીવાળી અને વસ્તીનો

મુખ્ય ભાગ આર્ય છે. તેઓએ ધીમે ધીમે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ફેલાઈ પોતાના ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ બીજા પર પાડી છે. ઉત્તર ભાગમાં આર્ય લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મૌર્યોલ્લ ભતના લોક પ્રહરદેશમાં અને હિમાલયના તિબેટ તરફના ભાગમાં વસે છે, અને તેમની વસ્તી ફૂલ વસ્તીના લગભગ ત્રણ ટકા છે.

મુસલમાન લોકોએ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેથી એ લોકોની વસ્તી જુદા જુદા ભાગમાં જોવામાં આવે છે. ફૂલ વસ્તીના ૨૧ ટકા મુસલમાન છે.

પારસી લોકો ધરાનમાંથી આવી મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર વસ્યા. એમની વસ્તી લગભગ એક લાખ છે. આ લોક સાહસિક અને વિદ્વાન છે.

ચાહુવી લોકોની વસ્તી કોંકણમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે મદ્રાસ ઇલાકામાં જોવામાં આવે છે, અને તેમની ફૂલ વસ્તી આસરે ૩૦ લાખ છે.

ભાષાઓ:—જુદી જુદી જાતોની મૂળ ભાષાઓ જુદી હતી, તેમાં પણ વિભાગ પડી હાલ હિંદમાં બોલાતી ફૂલ ભાષાની સંખ્યા ૧૪૭ થઈ છે. એમાંની બણીખરીનાં મૂળ સંસ્કૃત, દ્રાવિડી, કે પ્રહી છે.

આસરે ૨૪ કરોડ લોક સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓ, ૬ કરોડ દ્રાવિડી ભાષાઓ, અને ૨ કરોડ અન્ય ભાષા બોલે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી બંગાળી, ઉર્ધ્વ (ઓડીઆમાં બોલાતી), હિંદી, પંજાબી, મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિંધી ભાષાઓ આર્ય લોકોની છે.

હિંદુસ્તાની અથવા ઉર્દુ* ભાષા અરબી અને ફારસી ભાષાના શબ્દોથી મિશ્રિત હિંદી ભાષા છે. મુસલમાનો હિંદમાં આવી ભાષા બોલવા લાગ્યા, ત્યારે જથાબંધ ફારસી અને અરબી શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. હાલ પણ હિંદી ભાષા બોલવામાં જ્યારે હિંદુ લોકો વધારે

* ઉર્દુ=અવધી.

સંસ્કૃત શબ્દો વાપરી બોલે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનની કહેવાય છે; અને તેજ બાબા મુસલમાન લોકો ફારસી અને અરબી શબ્દો પણ વાપરીને બોલે છે ત્યારે તેને હાંડુ કહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં એ બધીની બાબા છે.

બ્રાહ્મી ભાષાઓ ખાસ મદ્રાસ પલાકામાં બોલવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય તામીલ (દક્ષિણ મદ્રાસની), તેલુગુ (ઉત્તર મદ્રાસની), મલયાલમ (મલબાર કિનારાની), કાનડી (કાનડા, મહેસુર, અને કર્ણાટકની ઉચ્ચ પ્રદેશની), અને ગોંડ (મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગોંડ લોકોની) છે. આ બાબાઓની અંદર સંસ્કૃત ભાષાના ઘણા શબ્દો દાખલ થયેલા છે.

બ્રહ્મી ભાષાઓ ચીન દેશની ભાષા જેવી છે, અને ઈશાન સરહદ પર અને અલ્લદેશમાં બોલાય છે.

અંગ્રેજી ભાષાનો હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં અવ્યાસ થાય છે, અને સરકારી મોઢી કચેરીમાં એ બાબા વપરાય છે.

ધર્મો:—

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ (૬૯ ટકા) હિંદુ ધર્મ પાળે છે. તેનાથી ઉતરતી સંખ્યા (૨૧ ટકા) મુસલમાની ધર્મ માને છે. વાયવ્ય પ્રાંત અને પૂર્વ બંગાળ તરફ મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે. બૌદ્ધ ધર્મ માતનારાની સંખ્યા ફક્ત વસ્તીના ૩ ટકા છે, અને તેઓ અલ્લદેશ, સિકીમ, અને કાશ્મીરના ઈશાન ભાગમાં વસે છે. એ ઉપરાંત જૈન, શીખ, પારસી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે.

જૈન ૧૨ લાખ, શીખ ૨૨ લાખ, અને ખ્રિસ્તી ૩૮ લાખ છે. દુબરમાં રહેનારી અનાર્થ વસ્તી (૧૦૨ લાખ) આડ, સાધ, વગેરેને જ દેવ માને છે.

લેખાઓ:—હિંદુસ્તાનમાં લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને વસ્તીના ૩ કરતાં પણ વધારે લોક ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. એવી ઉતરતો ધંધો વણવણી છે, અને તેમાં ૭૫ લાખ રોકાએલા રહે છે. વણનારની સંખ્યાના ૩ કરતાં વધારે લોક હાથે કાપક વણી પોષાક બનાવે છે. જુના વખતથી હિંદુસ્તાનની મહત્તમ વખણાય છે. અગ્રહ હિંદુસ્તાનથી

રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ધણું મોકલવામાં આવતું હતું, પણ તેને બદલે હાલ યુરોપથી ધણું કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે. કેટલાક કંપાનીઓની પેઢાશ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ પી જાય છે. હિન્દુસ્તાનની સોનાઈ, કીનખાખ, સોનાઈ અને રૂપેરી કસબનું કામ; સોના, રૂપા, હાથીદાંત, અને સુખડનું કોતરકામ; મલમલ, અને જવાહીરના કામીના હથુ વખણાય છે, અને કેટલોક માલ પરદેશ ખાતે જાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦માં ૧૧૪ કોમલાની ખાણ, ૭૬ શણની મિલ, અને ૨૫૩ કાપડની મિલ હતી. કાપડની મિલનો મોટો ભાગ મુંબઈ અને સુરતમાં, અને શણની મિલો બંગાળમાં છે.

સમીક્ષા:—હિન્દુસ્તાનની ખીણોની હાલ સુધી બેઈએ તેટલી શ્રેષ્ઠ એકી નથી, તે છતાં ઘણી જગ્યાએથી કોમલા, ભોખડ, મીઠું, સોલું, કલાર્ધ, વગેરે ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

કોમલા બંગાળા, આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, અને મદ્રાસમાંથી જડે છે, પણ તે વિલાયતી કોમલા કરતાં હલકા છે. એકલા બંગાળામાં ૧૦૫ કોમલાની ખાણ છે. **ભોખડ** આખા હિન્દુસ્તાનમાં મળે છે. મદ્રાસ અને વિંધ્યની ખીણમાંથી જે કાચું ભોખડ નીકળે છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. કેરોલીન તેલ બ્રહ્મદેશમાંથી નીકળે છે. મીઠું પંજાબના (સાલ્ટ રેન્જ) ચીનાના કુંગરમાંથી પુષ્કળ નીકળે છે. **કલાર્ધ** માત્ર બ્રહ્મદેશના દિનાસરીમાંથી નીકળે છે. ઉપલા ખનીજો મોટા જથ્થામાં નીકળે છે. એ ઉપરાંત જે ખનીજો થોડા જથ્થામાં નીકળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સોલું મૈસુરમાં, **તાંબું** અને **લીસું** બંગાળા અને બીજા ભાગમાં, **હીરા** મેલવકોંડામાં, **મરમિક** ઉપલા બ્રહ્મદેશમાં, **સાબરજી** હોરાનાગપૂર અને બહારમાં, **જાંબુકોરમાં**, અને **એલેક્ઝાન્ડ્રા** મદ્રાસ પ્રલાકમાં અને સુરત વગેરે ભાગમાં જડે છે.

ગુદીની વેપાર:—ગુદી ગુદી હતાને લીધે અનેક જાતની ગુદી ગુદી વેપાર થાય છે. જીઆહિનાસ ખર વસ્ત્રાક વખતે હોવાને લીધે હાંમર, કલિચૂરી કાળી જાનીનાં રૂ, પંજાબમાં મોટા ધર્મ, સુરતમાં હાંમરો ધર્મ, બંગાળામાં શણ, અને આસામ તરફ આ પુષ્કળ થાય છે. સામુદ્રિક અનાજ બધે દેખાઈ જાય છે.

મુખ્ય પેદાશ:-

અનાજમાં ધઉ, ચોખા, બાજરી, જુવાર, ચણા, કઠોળ, વગેરે; તેલી બીજાંમાં અળસી, તલ, સરસવ, દિવેલી, શીંગિ. અને ખરસાણી; રેસામાં ર, શણુ રેશમ અને બિન; રંગમાં ગળી અને કોસંબ; ઔષધિમાં સિકોના અફીણ, ગાંજો, તમાકુ, ચા, યુંદ, વગેરે છે.

ઘોસા-નદીઓના મુખ આગળના ત્રિકોણપ્રદેશમાં અને ન્યાં આગળ પાણી વિરોધ હોય છે ત્યાં ઘણા પાક છે, જેમકે બંગાળા અને હરીઆકિનારાના લામમાં, ઘઉં પંબળ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ, અને ગુજરાતમાં થાય છે; બોહા વરસાદવાળા મુલકનો એ શિયાળુ પાક છે. જુવાર, બાજરી, અને રાગી લગભગ બોહા વરસાદવાળી ઘણી જગ્યાએ થાય છે. અઢસી મધ્ય પ્રાંતોમાં, મુંબઈ ઇલાકામાં અને સયુક્ત પ્રાંતોમાં થાય છે તથા ગુજરાત, મદ્રાસ, બંગાળા, અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે રૂ ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, વરાડ, સિંધ, અને નિઝામના મુલકમાં થાય છે શાળ પૂર્વ બંગાળામાં થાય છે. ચા આસામ અને ઉત્તર-બંગાળા, પંબળ, અને નીલગિરિમાં થાય છે. હુંદ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નીલગિરિ પર થાય છે અફીણ બહાર અને માળવામાં થાય છે.

કેરી, કેળાં, નારંગી, ફલુસ, શેરડી, લીંબુ. જમરૂખ, પપાઉં, સીતાફળ, અને અનનાસ મુખ્ય મેવો છે. આ ઉપરાંત કાચો, લાખ, રબર, ગોળ, અને નાળિયેરનાં છોડાંમાંથી વણેલાં દોરડાં પણ વનસ્પતિની પેદારા છે.

વેપાર:-

હિંદુસ્તાનના પ્રદેશનો હરીઆ મારફતનો કલ વેપાર (આવકલવક મળીને) ૧૯૨૧ના વરસની ગણતરી પ્રમાણે ૫ અબજ ૧૧ કરોડ રૂપીઆનો છે. એમાંનો લગભગ રૂ વેપાર ઇંગ્લંડ જોડે, અને બાકીનો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાન્સ અને જાપાન વગેરે દેશો જોડે છે.

મુખ્ય નિકાસ (૧૯૨૧-૧૯૨૨) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે:-
૩ (૭૦ કરોડ રૂપીઆનો), ચોખા (૨૪ કરોડ), શણુ (૪૪ કરોડ), તેલી બીજાં (૧૭ કરોડ), ધઉ (૨ કરોડ), ચા (૮ કરોડ), લાખ (૨ કરોડ), બિન (૨ કરોડ ને ૪૦ લાખ), યુંદ (૧ કરોડ ને ૩૩ લાખ), અને ગળી (૪૦ લાખ રૂપીઆની).

મુખ્ય આયાત (૧૯૨૧-૧૯૨૨) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે:-
સુતરાઈ કાપડ અને સુતર (૪૬ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપીઆનો), ખાંડ (૨૭ કરોડ), સાંચાકામ (૩૪ કરોડ ૭૩ લાખ), ગરમ કાપડ (૨ કરોડ), માતૃ તથા અપ્પુ વગેરે લોખંડનો સામાન (૨૧ કરોડ), હાથ (૨ કરોડ), રેશમી કાપડ (૪ કરોડ), રેલવેનો સામાન (૧૬ કરોડ રૂપીઆનો), કાચ, રંગો, કાચું રેશમ, કાગળ, અને મીઠું છે.

જમીનમાર્ગનો હિંદુસ્તાનની સરહદ પરના (અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, વગેરે) મુલકો જોડે આશરે ૧૫ કરોડ રૂપીઆનો વેપાર ખાસવામાં આવે છે.

હરીઆમાર્ગનો બધા વેપાર કલકત્તા, મુંબઈ, ફેગુન, મદ્રાસ, કરાંચી, અને ચિતેમાંવ, એ છ મુખ્ય બંદરો ચલાવે છે. કલકત્તા અને મુંબઈ બંદર પાસે લગભગ ૭૫ ટકા વેપાર છે. ત્યારપછી ફેગુન, મદ્રાસ, અને ચિતેમાંવ છે.

વેપારના માર્ગો:—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની આગાઉ વેપારને માટે માર્ગોની બહુ સગવડ નહોતી. હાલ રેલવે થયાને લીધે તથા હુટારાઓનો ભય ન હોવાને લીધે વેપારીઓને અડચણ ભોગવવી પડતી નથી. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને ધરાવદી નદી, અને તેને મળનારી નદીઓ, એ મોટા જળમાર્ગો છે, અને તેમાં વહાણો ચાલે છે. બીજી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે નકામી છે, કારણ કે તેમાં ઉનાળામાં પાણી ઓછું હોય છે, અને ચોમાસામાં પાણીનો પ્રવાહ ધણો જોરમાં હોવાથી વહાણો તેમાં ફરી શકતાં નથી.

રેલવે માર્ગો:—આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૩૭,૦૦૦ માઇલ રેલવે સડક છે, અને એમાંની અડધી કરતાં વધારે મોટા માપની સડક છે. રેલવેથી મુસાફરી ઘણા ટુંકા વખતમાં થાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈથી પેશાવર ૧,૪૫૦ માઇલ,* કલકત્તા નાગપુરને રસ્તે ૧,૨૨૩ માઇલ, દિલ્હી ૮૫૬ માઇલ, અને મદ્રાસ ૭૬૪ માઇલ દૂર છે, છતાં આગાડીને રસ્તે એ શહેરોમાં જતાં અનુક્રમે ૫૪, ૪૧, ૨૬, અને ૩૪ કલાક લાગે છે. મુંબઈથી જી. આર્ધ. પી.ને રસ્તે પેશાવર જતાં કલ્યાણ, ધગિતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, બોપાળ, ઝાંસી, આગ્રા, દિલ્હી, અંબાલા, અમૃતસર, અને લાહોર શહેર આવે છે. નાગપુરને રસ્તે કલકત્તા જતાં કલ્યાણ, ધગિતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, નાગપુર, રાયપુર, અને બિલાસપુર શહેર આવે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ જતાં કલ્યાણ, પુના, ધોંડ, હોતગી, રાયપુર, ગુત્તી, અને આર્કોનમ છે. મુંબઈથી જી. આર્ધ. પી.ને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૩૧ કલાક લાગે છે, અને બી. બી. ઍન્ડ સી. આર્ધ. રેલવેને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૬ કલાક લાગે છે. બી. બી. ઍન્ડ સી. આર્ધ. રેલવેએ દિલ્હી જવા સાડે નાગદા મથુરા. રેલવે કાઠી છે. તેથી વખત થોડો લાગે છે. પાછાં રસ્તે સુરત, વડોદરા, ગોધરા,

*આ બધા આંકડા આપેલા છે તે ગણવાના નથી. રસ્તાઓ બતાવેલા છે તે નકશા પર બતાવવા સાડે રાખેલા છે.

રતલામ, નામદા, કોટા, ભરતપુર, અને મહુરા આવે છે. મુમ્બઈથી જમીનમાર્ગે કરાંચી ૯૯૩ માઇલ દૂર છે, અને ત્યાં ૪૪ કસાકમાં જળાય છે; પણ ત્રણ જગાએ અમદાવાદ, મારવાડ, અને હૈદરાબાદ આગળ ખાડી બહલવી પડે છે. મોટામાં મોટી રેલવે નાંચ વેસ્ટર્ન રેલવે (૫,૬૮૦ માઇલ) કરાંચી, પેશાવર, અને લાહોર શહેર આગળ ચધીને જાય છે.

ટેલિગ્રાફ અને પોસ્ટ:—એક ગામથી બીજે ગામ જલ્દી સંદેશ મોકલવા સાર સરકારે કામ કામ તારઓફિસો રાખેલી છે. વીજળીના તારની લંબાઈ ૧૯૨૧-૨૨ની આખરે ૪,૧૧,૦૦૦ માઇલ હતી. રેલવે ન હોય એવી જગાએ પણ વ્યવહાર માટે તારઓફિસ કાઢવામાં આવી છે, અને ઘણી ખરી પોસ્ટઓફિસો નેડે તારઓફિસ હોય છે. હિંદુસ્તાનનાં બધાં ખાતેમાં પોસ્ટ મારફત કામજલ વહેંચાય છે.

રાજ્ય વહીવટ:—

ઇંગ્લંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે. ઇંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા એક પ્રધાન નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય ઋસુમે વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ અને તેની કારભારી મંડળી રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. હિંદી પ્રધાન, વાઇસરૉય, ગવર્નરો, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઇસરૉય અને ગવર્નરોની કારભારી મંડળીના સભાસદો, અને હાઈ કોર્ટના જડજેની નીમણૂક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઇસરૉયની કારભારી મંડળી ૭ સભાસદ, લશ્કરી ખાતાનો વડો, અને વાઇસરૉયની બનેલી છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ના નવા રીફોર્મ ઍક્ટ (નવા સુધારાના કાયદા)ની રૂએ કાયદા બાંધનારી બે સભા હોય છે, અને તે વાઇસરૉયને તે કામમાં મદદ કરે છે. તે બે સભાને ધારાસભા (લૅજિસ્લેટિવ ઍસેમ્બ્લી) અને રાજ્યસભા (કાઉન્સિલ ઍવ રેટર કહે છે. બંને સભામાં પાસ થયા વિના કોઈ પણ કાયદો પસાર થતો નથી. રાજ્યસભાનું કામ લગભગ ધારાસભામાં પાસ થએલા ખરડા ફરી તપાસવાનું છે; અને એ સભામાં બેસનારની લાયકાત વધારે ઉંચી રાખેલી છે. એમાં કુલ ૬૦ સભાસદ હોય છે, અને તેમાં વીસથી વધારે સરકારી અમલદારો નીમવામાં આવતા નથી. ધારાસભામાં ૧૪૦ સભાસદ હોય છે. એમાં પ્રજાના ચૂંટી કહેલા

જનરલ જનરલ રાજ્યની પ્રતિનિધિ છે, માટે તે વાઇસરૉય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) કહેવાય છે.

સે સમાસદો અને સરકારના નીમોલા વાળીસ સમાસદો હોય છે. અને સભા મહુ વર્ષ સુધી કામ કરી શકે છે, અને પછી ફરીથી ચૂંટણી થાય છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ છે, અને તે પોતાની કારભારીમંડળી સહિત રાજ્ય ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો જુદા જુદા પ્રાંત પર અમલ ચલાવે છે. મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળા અને બીજા ધણકાઓમાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને તે દરેકને મદદ કરવાને કારભારીમંડળ હોય છે. કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, જેમાં લોકોના ચૂંટી કાઢેલા લગભગ સિત્તેર ટકા જેટલા સમાસદો હોય છે. બહાર અને ઓરીસાના પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, આસામ, અને મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. સરહદ પરનો વાયવ્ય પ્રાંત, દિલ્હી, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર, અને બલુચિસ્તાનમાં ચીફ કમિશનર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમિશનરને મદદ કરવા એક મંડળ હોતું નથી, તેથી બધું કામકાજ તે પોતે કરે છે. પ્રાંતોના વિભાગ પાડીને જિલ્લા બનાવવામાં આવ્યા છે. એ જિલ્લાઓનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. મા. અથવા અમદાવાદ જિલ્લા જેવું છે. જે જિલ્લા પર ઠેરવેલા કાયદાકાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે “ રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” કહેવાય છે, અને તેનો ઉપરી અમલદાર મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે; કારણ કે સલાહશાંતિ રાખવાનું અને મહેસુલ એકઠું કરવાનું કામ તેનાં છે. જે જિલ્લાના લોકો કેળવણીમાં આગળ વધ્યા નથી, અથવા જેના ઉપર અંગ્રેજી અમલ તાળેજ થએલો હોય છે તે જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારીને કાયદાને છેક વળગી ન રહી પોતાની વિવેકચુદ્ધિથી વર્તવા વિશેષ છૂટ આપવામાં આવે છે, તેવા જિલ્લાને “ નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” કહે છે, અને તેનો ઉપરી ઉચ્ચુટિ કમિશનર કહેવાય છે. પ્રાંતના જિલ્લાઓના સમૂહો બનાવવામાં આવે છે, તેમજ વિભાગો કહે છે, અને દરેક વિભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગમાં પંચમહાલ જિલ્લો બેઝાં વર્ષ અગાઉ નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ હતો. સિંધ વિભાગ “ નૉન રેગ્યુલેશન ” પ્રાંત છે. બધાં બધાં ચીફ કમિશનર મુખ્ય સત્તાધિકારી છે, તે બધા પ્રાંતો “ નૉન રેગ્યુલેશન ” પ્રાંતો છે.

આ ઉપરથી સમજશે કે આપણી માયાળુ અંગ્રેજ સરકાર દેશીઓની યોગ્યતાની કદર કરી તેમને રાજ્યકારભારમાં અગલ્યનો ભાગ આપે છે. તેને માટે આપણે સરકારના આભારી છીએ.

હિન્દુસ્તાનના કે દેશી રાજ્યોના હાથ નીચે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં સરકાર તરફથી દેખરેખ રાખવાને, રાજ્યને સલાહ આપવાને, તથા તે રાજ્યમાં અંધાધુંધી ન ચાલે તે જોવાને એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે, અને તેને “ રેસિડન્ટ ” કહે છે. જો પાસે પાસે નાનાં રાજ્યો હોય, તો આખા સમૂહને માટે એક અમલદાર રહે છે અને તેને “ એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ ” કહે છે. ઇલાકાને લગતાં નાનાં રાજ્યો તે ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવે છે. ગવર્નર પોતે પોતાની તરફથી ત્યાં એક અમલદાર નીમે છે અને તે અમલદાર “ એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર ” કહેવાય છે. પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો નિઝમ, મહેસુર, વડોદરા, અને કાશ્મીર છે. રજપુતાના એજન્ટિસ, મધ્ય હિન્દુસ્તાન એજન્ટિસ, અને બલુચિસ્તાન એજન્ટિસ, એ નાનાં રાજ્યોના સમૂહ છે. ઇલાકાને લગતાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા જે પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં છે તે પ્રમાણે બધે છે. પ્રાંતો અથવા ઇલાકાના ઉપરીને સોંપેલાં દેશી રાજ્યોની હકીકત તે પ્રાંત વિષે લખ્યું હોય ત્યાં આપી છે. ઉપર લખેલાં ચાર મોટાં રાજ્યો અને ત્રણ એજન્ટિસઓ વાઇસરોયની સીધી દેખરેખ નીચે છે, તેનું છુટું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનના રાજ્યની ઉપજ:- ઇ. સ. ૧૯૧૯-૨૦માં હિન્દુસ્તાનની ઉપજ ૧૩૫ કરોડ રૂપિયાની હતી. એમાંનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ ખેડુતો સરકારી જમીન ખેડે છે તે બદલ આપે છે. સરકારી રેલવેની ઉપજ લગભગ છઠ્ઠા ભાગ જેટલી છે. મીઠું, અદ્રીણ, જકાત, આયકારીખાતું, પોસ્ટઓફિસખાતું, ટેલિગ્રાફખાતું, વગેરે ખાતાંમાંથી સરકારની બાકીની મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્વરચ:- ઉપજનો લગભગ અર્ધો ભાગ લશ્કરી ખાતામાં, પાંચમો ભાગ રેલવે ખર્ચમાં, દસમો ભાગ દેવામાં, અને બાકીનો સરકારી અમલદારોના પગાર, ઇરિગેશન, પબ્લિક વર્ક્સ ખાતું, બ્યાન્ડ, પોસ્ટ ઓફિસ, વગેરેના સામાન્ય ખર્ચમાં જાય છે.

લક્ષ્કર:—હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ અને દેશી લક્ષ્કર લગભગ ૨૬ લાખ માણસનું છે. એ ઉપરાંત દેશી રાજાઓ પોતાના ખર્ચે અંગ્રેજ પદ્ધતિએ લક્ષ્કર કેળવે છે, અને તે સરકારને જરૂરને પ્રસંગે આપે છે. એવું લક્ષ્કર લગભગ ૨૨,૦૦૦ માણસનું છે. તે ઉપરાંત કેટલાક માણસો રાજાખુશીથી સરકારને અમુક પ્રસંગે મદદ કરવા લક્ષ્કરી કેળવણી લે છે. એવું લક્ષ્કર લગભગ ૧૫,૦૦૦ આદમીનું બનેલું છે.

કેલવણી:—અંગ્રેજ સરકારે કેળવણી આપવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, હાઇ સ્કૂલો, અને મહાવિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અને અલાહાબાદમાં વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયો પરીક્ષા લે છે અને પદવી આપે છે. હુનરકળાનું જ્ઞાન આપવા, વૈદકનું જ્ઞાન આપવા, ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા, અને કાયદાનું જ્ઞાન આપવા, સરકારે જુદાં જુદાં વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાથી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ સુધરશે, એવા હેતુથી સરકારે ઠામ ઠામ છોકરીઓની નિશાળો કાઢી છે. અંગ્રેજ રાજ્યની અગાઉ કેળવણી આપવા આવી તરેહની સંસ્થાઓ નહોતી. ઉંચી કેળવણી દરેક જગ્યાએ અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવે છે. સરકાર આટલી બધી કાળજી લે છે તે છતાં કેટલાંક માણસો હજી પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલતાં નથી, અને તેથી હિન્દુસ્તાનનો ધણો ભાગ હજી અભણ છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણે આવેલો મદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. એમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો ધણો ભાગ અને બંગાળના ઉપસાગરનો બધો પશ્ચિમ કિનારો આવેલો છે. ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય એવો આ પ્રાંત સિવાય હિન્દુસ્તાનમાં બીજો કોઈ પણ પ્રાંત નથી. મુંબઈ ઇલાકા કરતાં આ ઇલાકો ક્ષેત્રફળમાં નાનો છે, પણ એમાં વસ્તી ૪,૭૭,૦૦,૦૦૦ એટલે મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તી કરતાં દોઢી છે.*

* શિક્ષકે દેશની સીમા નકશા પરથી શીખવવી. હિન્દુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમાં પ્રાંતો વિષેની જે હકોક્ત આવી ગઈ હોય તે ફરીથી પ્રાંત શીખવતી વખતે શીખવવી.

આ પ્રદેશને કેટલોક ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, કાસ્કુ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચ પ્રદેશનો ક્ષિપરવાળો ભાગ આ ઇલાકામાં આવેલો છે. કિનારા પરના પ્રદેશો સપાટ નિયાલુના પ્રદેશો છે. એ ઇલાકામાં વહેનારી નદીઓમાં મોઘાચરી, કૃષ્ણા, અને કાવેરી મોટી છે. તે ઉપરાંત પેન્નેર, પાલાર, પન્નાર, અને કોલેરમ છે. આમાંની પહેલી ત્રણ પશ્ચિમ તરફથી નીકળી પૂર્વઘાટ ગોળગી બંગાળી સમુદ્રને મળે છે. કોમેરન, કાવેરી નદીના મુખ આગળનો ફાંટો છે. વૈગા ત્રાવણકોરના કુંગરમાંથી નીકળી પાકની સામુદ્રધુનીમાં પડે છે. આ બધી નદીઓમાં બંધ બાંધી તેનું પાણી નહેર વડે ખેતરોને પુરું પાડવામાં આવે છે. ચિલ્કા, કોલર, પુલિકટ, એ ત્રણ આ ઇલાકામાં સરોવરો છે.

આ ઇલાકામાં ૧૭૦૦ માઇલ લાંબો દરીઆકિનારો આવેલો છે, પણ એકે બંદર સાફ નથી. મદ્રાસનું બંદર ધણે ખરેખે બંધવામાં આવ્યું છે. છતાં જેવી મુબઈ અને કલકત્તાના બારામાં સગવડ છે તેવી અહીં નથી.

વિષુવત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતાં ગરમ છે, પણ દરીઓ નજીક હોવાથી અતિશય ગરમી કે ઠંડી જોવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ ગરમી કે ઠંડીની વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. એ આખો મુલક ખેતીવાડીનો છે, અને વસ્તીના લગભગ ૬૦ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખેતીની પેદાશમાં ચોખા, રાગી, તેલી બીજાં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા મુખ્ય છે. ઉંચી જાતનો તમાકુ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો મોટો વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમઘાટ અને નીલગિરિ પર ચા, ખુંદ, ફિકોના થાય છે. આર્કાટ અને નેલ્લરમાં કેટલીક જગાએ ગળી પણ થાય છે. આ ઉપરાંત જમીનમાંથી લોખંડની કાચી ધાતુ, અબરખ, અને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ ઘણી જગાએથી નીકળે છે. પશ્ચિમ ઘાટના વૈનાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી કેટલુંક સોલું અને મોઘાચરી અને કૃષ્ણા નદીના નિસ્સામાંથી હીરા નીકળે છે.

સુતરાઉ કાપડ વણવાનો અને ગળી, ખાંડ, પિત્તળ, અને માટીનાં વાસણ બનાવવાનો, એ આ ઇલાકાના લોકોના મુખ્ય કુશ્મર છે. આ

ધણકાની મુખ્ય નિકલ્લ* મામડાં, ૧, બુંદ, તેલી બીઆં, ચોખા, ગળી, તેલ, અને ખાંડ છે. પરદેશનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ), મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન, અને કાલીકટ, વગેરે બંદરો માસફતે આપે છે.

ઇતિહાસ:—ગુના વખતમાં આ ધણકામાં ઘણું દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુચુ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં તૈલંગણુનું રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં ચોલ, અને દક્ષિણ ભાગમાં પાંચનું રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદેશમાં વિજયનગરનું રાજ્ય, અને મલયાલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ચેરાનું રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક, અને મલબાર, એવા ત્રણ વિભાગ છે; અને તેમાંના ભાગો કકડે કકડે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં કર્નલ ક્લાઈવે ફ્રેન્ચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. કર્ણાટકના બેલ્લારી અને કડપા નિઝામ પાસેથી ઇ. સ. ૧૭૯૯માં મળ્યા. સેલમ (સાલમ), મલબાર, અને મદુરા ટીપુ સાયેના મહેલા વિગ્રહને પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૯૨માં મળ્યા. સોર્ડ વેસ્ટેલીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઇમ્બટુર, અને તંજાવર ઇ. સ. ૧૭૯૯માં લીધાં હતાં.

મુખ્ય શહેરો:—

મદ્રાસ (૫,૨૭,૦૦૦) એ આ ધણકાની રાજધાની અને હિન્દુ સ્તાનનું (વસ્તીમાં) ત્રીજું શહેર કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલું છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૬૩૯માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસથી ચામડાં, બુંદ, ૩, ચોખા, ગળી, તેલી બીઆં, ગરમ મસાલો, ચા, અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

કાંચીવરમ (૪૬,૦૦૦) એ શહેર મદ્રાસની નૈર્ઋત્યમાં દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેર ચોલ રાજ્યની રાજધાની હતું.

બેલ્લારી (૫૮,૦૦૦) શહેરમાં ભરકર રહે છે. એની વાવવ્યમાં ગુના વિજયનગર શહેરનાં બંકેરો જોવામાં આવે છે.

* દરેક પ્રાંતમાં આપાત લખલખ શરખીજ છે, અને તે હિન્દુસ્તાનની એ સામાન્ય આપાત આપી છે તેજ છે.

તંજાવર (૫૭,૦૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવાજીના ભાઈએ જીત્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં લોર્ડ વેલેસ્લીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો.

નેગાપટ્ટણ (૫૭,૦૦૦) કાવેરીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી ઈસિસોન ચોખા મોકલવામાં આવે છે.

મકુરા (૧,૩૮,૮૦૦) જુના કાળમાં બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ અને સુંદર દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાંચ રાજ્યની રાજધાની હતું.

ત્રિચીનાપલ્લી (૧,૧૯,૫૦૦)માં લક્ષ્મી ડાવણી છે. બીડી (ચીરટ) અને જવાહીરના દાગીના માટે એ પ્રસિદ્ધ છે.

ચીરંગમ (૨૩,૦૦૦) કાવેરીના એક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને લીધે પ્રખ્યાત છે, અને રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાની જગ્યા તો મુખ્ય સ્થાન છે.

સાલેમ (૫૨,૨૦૦) શહેર આ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સાલેમ જિલ્લો પોલાદકામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની પાસેના શિવરધિ કુંગર પર પુંદ થાય છે.

ઉતાકામંડ (૭,૦૦૦) નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પર આવેલું છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે, અને ત્યાં જવા માટે કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પાકી સડક છે.

કાલીકટ (૮૧,૯૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વારંકો ડી ગામા પહોંચે ઇ. સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. આજ કિનારા પર મેંગલુર (૪૦,૦૦૦), કાંનાનુર (૨૮,૦૦૦), અને તેલીચેરી (૨૮,૦૦૦), એ નાનાં બંદર છે.

મછલીપટ્ટણ (૪૦,૦૦૦) બંદર કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ છે. મદ્રાસ સ્થાપ્યા અગાઉ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોડી હતી.

વિજાગાપટ્ટણ (૪૧,૦૦૦) ઉત્તર સરકારનું બંદર શીંગડાની પેટીની બનાવટ માટે પ્રખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત એબુર, આર્ગી, બાંદીવાઝ, આર્કાટ, પોલિલોર, અને પોર્તોનોવો ઐતિહાસિક શહેરો* છે.

મદ્રાસ ઇલાકાના તાબાનાં દેશી રાજ્યો.

ત્રાવણકોરનું હિંદુ દેશી રાજ્ય વિસ્તારમાં થાણા નિલ્લાથી બમણું છે, ને વસ્તી લગભગ તેનાથી પાંચગણી છે. પીપર અને એલચીની પેદાશને માટે આ રાજ્ય પ્રખ્યાત છે.

ત્રિવેંદ્ર (૫૭,૮૦૦) રાજધાની અને આલેપી (૨૫,૦૦૦) બંદર છે.

કોચીમનું હિંદુ દેશી રાજ્ય ભરૂચ નિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી તેનાથી અઢીગણી છે. રાજધાની અર્નકોલમ (૨૨,૦૦૦)

પુદુકોટ નામનું રાજ્ય તંજાવરની નૈઋત્યમાં છે. તેની રાજધાની પુદુકોટ (૨૦,૦૦૦) છે.

વેટો.

રામેશ્વર છેક દક્ષિણમાં હિંદુઓનું જત્રાનું મોટું ધામ છે.

લક્ષદ્વીપ મલબાર કિનારાથી ૨૦૦ માઇલ પર પરવાળાંના ટાપુઓનો સમૂહ છે. એમાંના ધણીખરા ટાપુ ઉજડ છે, અને એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

કુર્ગ.

મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત નિલ્લાથી પણ સહજ નાનો એક જુદો બ્રિટિશ પ્રાંત છે, અને તેમાં ૧,૬૪,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. એ મુલક ધણીજ પહાડી છે. તેમાં ખુંદ અને એલચી થાય છે. મ્હેસુરનો રેસિડંટ તેજ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે. મુખ્ય શહેરો મર્કારા (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચું ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલું છે.

અંદામાન અને નિકોબાર.

મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વે આવેલા બંગાળી સમુદ્રના પૂર્વ ભાગમાં આ અને ટાપુઓના સમૂહ આવેલા છે, અને તે એક ચીફ કમિશનરની

*આ શહેરો સિફકે ઇતિહાસમાં આ માટે પ્રખ્યાત છે, તે મ્હેડું.

ટેપરેષ નીચે છે. આ ઠાપુઓનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૪૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૨૬,૮૦૦ છે.

અંદામાન ઠાપુના મોટો સંસ્કારમાળ અને નાનો અંદામાન એવા બે સમૂહ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫થી ત્યાં દેશનિકાલની સભ્ય પામેલા કેદી રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર પોર્ટબ્લેરમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ૧૪,૦૦૦ કેદી હતા. અહીં લોર્ડ ચેલો નામના ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૭૨માં કોઈ કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. આ ઠાપુની મુખ્ય પેદાશ સાગ છે.

ચિકોન્કાર ઠાપુ નાના અંદામાનની દક્ષિણે ૭૯ માઇલ પર આવેલા છે. એ ઠાપુ પહેલાં ડેન્માર્કને તાબે હતો; પણ ઇ. સ. ૧૮૬૯થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

બ્રહ્મદેશ.

અંદામાનની પૂર્વે બ્રહ્મદેશ આવેલો છે તે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યમાં મોટામાં મોટો પ્રાંત છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૩૭,૦૦૦ ચો. મા. એટલે મુંબઈ હવાલાથી સવાળાણું છે, પણ ત્યાંની વસ્તી (૧,૩૨,૦૦,૦૦૦) મુંબઈ હવાલાની વસ્તીના અડધા ભાગથી પણ ઓછી છે. આ પ્રાંતની પૂર્વે ચીન અને સિઆમ આવેલા છે. આ “ નોન રેસુમેશન, ”^૧ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૮૬માં ચીફ કમિશનરની ટેપરેષ નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૯૭થી એના ઉપરી અમલદાર તરીકે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવેલો છે, અને તે દરજ્જા પ્રમાણે તે અધિકાર ભોગવી રાજ્ય ચલાવે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી એની લંબાઈ^૨ ૧૩૦૦ માઇલ, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૫૦ માઇલ છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના નવા એક્ટ (નવા સુધારાના કાયદા)ની રૂએ હાલ ત્યાંનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર અને કમિશનર ચલાવે છે.

આ પહાડી મુલકમાં ડુંગરોની હાર એક બીજીને સમાંતરે ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલી છે. એક પશ્ચિમની હાર આરાકાનચોમા અને તેની પૂર્વની હાર પેગુચોમા નામે ઓળખાય છે. પેગુચોમાના જળસ્રોત

૧. અમદાવાદ જિલ્લાથી પણ ક્ષેત્રફળમાં બાના છે.

૨. બુએ ૧૮૮ ૮૭. ૧. ચિલકે હિન્દુસ્તાનની લંબાઈ એટલે કરવાનું, અને બીજાં સ્રોતોનું અંદાજ આ લંબાઈને ૫૫૦ માઇલ આપેલું.

પ્રદેશને લીધે ઇસ્લામી અને સિતાંગ નદીઓનો પ્રદેશ જુદો પડે છે. આરકાન અને ટિનાસરીમના કિનારા પરનો સાંકડો મુલક ફળદ્રુપ છે. ફરાવદી, સિતાંગ, અને સાલવીન, એ ત્રણ મુખ્ય નદી છે, અને અણે માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. તેમાં ઇરાવદી સૌથી અગત્યની છે (જુઓ પાનું ૭૪). સિતાંગ નદી માંડલેના અગ્નિપુણાના ડુંગરમાંથી નીકળે છે. ભરતીની વખતે આ નદીમાં પાણી ઘણું જોશમાં જાય છે, તેથી એમાં વહાણો ફરી શકતાં નથી. સાલવીન નદીમાં પણ ખડકો તથા પાણીના ઝડપવાળા વહેણને લીધે વહાણો ફરી શકતાં નથી.

અહમદેશનો ઘણો ભાગ* ઉપર કટિબંધમાં આવવાને લીધે ગરમ છે. કિનારા પર તથા આસામની તજકના ભાગમાં વધારે વસ્ત્રાદિ પડવાથી હવા બેજવાળી ને ગરમ છે. આ કારણને લીધે અહમદેશમાં વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે, અને તેથી સાગ અને ખીજાં લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે. સપાટ પ્રદેશમાં ખેતીથી થતો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં દુકાળ વખતે એ ચોખો ઘણો ખપ લાગે છે. ઉત્તર અહમદેશમાં મકાઈ, જુવાર, કઠોળ, અને તલ મામ છે. જંગલમાં મટાપર્માનાં ઝાડો, સાગ, એળની, ખીજાં છમાસ્તી લાકડાં, અને વાંસ મામ છે.

વસ્તીનો મોટો ભાગ મોંગોલિઅન જાતના અહીં લોકોનો છે. મદ્રાસ, બંગાળા, અને ચીન તરફથી પણ ઘણા લોકો આવી વેપારને અર્થે અહીં રહે છે, અને દેશનો લગભગ બધો વેપાર આ પરદેશી લોકોનાજ હાથમાં છે. અહીં લોકો થંટ બનાવવાના તથા રસવાના કામમાં બહુ હોશિયાર છે. અહમદેશમાં સિંગારા બનાવવાનો અને રેશમી કાપડ બનાવવાનો, એ બે મોટા હુન્નરો છે.

લાકડું કોતરવાનું કામ એ લોકો સાફ કરી શકે છે. ડાંગર તથા છમારતી લાકડાંની વધારે પેદાશ હોવાને લીધે કામ કામ ડાંગરની અને લાકડાં વહેરવાની ખિસો નજરે પડે છે. ખેતી અને વનસ્પતિ વગેરેની

* જુઓ પ્રાકૃતિક ભૂગોળ.

† વિભાજીતી ખીડીઓ.

હવેલી પેદાશોને લીધે ચોખા, ઇમારતી લાકડાં, જુદી જુદી જાતના શુંદર, રૂં, ચામડાં, અને કેરોસીન તેલ મુખ્ય નિકાસ છે.

માંડેની ઉત્તરના હુમરમાં માણેકની ખાણો છે, પણ હાલ તેમાંથી બહુ માણેક જડતાં નથી. ઇરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાંથી કેરોસીન તેલ નીકળે છે. કોલસા, ઇરાવદીને મળનારી એનદનની ખીણમાંથી, સફેદ આરસ માંડેની નજીકમાંથી, અને કલાઈ ટિનાસરીમમાંથી નીકળે છે.

ઇતિહાસ:—

ઇ. સ. ૧૮૨૬માં પહેલા અહીં વિગ્રહને અંતે આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં ખીજે વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેણુ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી એ ત્રણે પ્રાંતો બ્રિટિશ અહમદેશને નામે ઓળખવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૬માં ત્રીજા અહીં વિગ્રહને અંતે સ્વતંત્ર અહમદેશ અને શાન સંસ્થાનો બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

મુખ્ય શહેરો:—

રંગુન (૩,૩૯,૦૦૦) અહમદેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૧ માઇલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બંદર ત્રીજે નંબરે છે. આ બંદરેથી ચોખા અને સાગ પુષ્કળ ચઢે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી અહીં લોકની છે, અને બાકીના લોક જૈન, હિંદુ, શીખ, અને પારસી છે.

માંડલે (૧,૪૭,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી અહમદેશના રાજની રાજધાની હતું. એ શહેર ઇરાવદીના ડાબા કિનારા પર રંગુનથી ૩૮૬ માઇલના અંતરે આવેલું છે.

અકિઆબ (૩૮,૦૦૦) આરાકાનનું અને મુલ્કમૈન (૫૮,૦૦૦) ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે. ખાલસા શહેરના નામ પરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કહેવાય છે.

બાસીન (૩૧,૦૦૦) શહેર બાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં સુધી મોટી આગમોટા આવી શકે છે.

ગ્રોમ (૩૦,૦૦૦) ધરાવદીને ડાબે કિનારે આવેલું શહેર છે. રંગુનથી અહીં સુધી રેલવે છે.

અમરપુરા અને આવા જુની રાજધાનીનાં ખંડેરા છે.

મામો માંડલેની ઉત્તરે ૨૦૦ માઇલ પર ચીન સાથેના વેપારનું મુખ્ય શહેર છે.

આસામ.

બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમમાં આવેલો પ્રાંત આસામ નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બંગાળનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાંત રચવામાં આવ્યો હતો. સારપછી સને ૧૯૦૫માં બંગાળના પંદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળ અને આસામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૯૧૧માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળથી જુદો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે ચૂક્યાતું જાહેર કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના નવા સુધારાની રૂએ હાલ ત્યાંનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર અને કાઉન્સિલ વચ્ચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૬,૦૦૦ ચો. મા. એટલે એકલા બહાર પ્રાંતથી લગભગ સવાગાજું છે, અને વસ્તી લગભગ ૮૦ લાખની છે.

ઉત્તરમાં લાંબી સાંકડી પટ્ટી બ્રહ્મપુત્રા નદીનો પ્રદેશ સપાટ છે. માર્ચથી મે મહીના સુધી આ ભાગમાં અતિથય વરસાદ પડે છે. આ ભાગમાં માત્ર બેજ ઋતુઓ છે:-શિયાળો અને ચોમાસું. પુષ્કળ વરસાદને લીધે આ પ્રાંતની હવા ભેજવાળી છે. ચેરાપુંજમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. આ ભાગની હવા ચાના છોડને ઘણી માફક આવે છે, તેથી આસામમાં ચાના ઘણા બગીચા છે. હિંદુસ્તાનમાં નેટલી આ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પોણો ભાગ તો આસામમાં જ થાય છે. કિનારા પરનાં ગામોની હવા કલકત્તાને મળતી આવે છે. ભેજવાળી અને ગરમ હવાને લીધે આસામના કુંગરો પર મોટાં જંગલો છે, અને તેમાં સાલ અને ઇંડિઆ રબરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. આ ભાગની મુખ્ય પેદાશ ચા છે. એ ઉપરાંત ચોખા, શણ, તેલી બીજાં, શેરડી, અને તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાસીઆ કુંગરમાંથી કોયલા અને સીલહટ્ટમાંથી ચુનાના પથ્થર નીકળે છે. કુંગરોમાં રેશમની પણ પેદાશ છે.

આસામ ઇ. સ. ૧૮૨૬માં બ્રિટીશ લોકો પાસેથી પહેલાં બ્રિટીશ વિગ્રહને અંતે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:—

સીલહટ્ટ (૧૪,૦૦૦) સુરમા નદી પર નારંગીને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાચાર ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે.

ગૌહત્તી (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે.

સીલોંગ ખારીઆ ડુંગર પર ગવર્નરનું રહેવાનું સ્થળ છે. એ દરીઆથી ૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

દેશી રાજ્યો:—

આ પ્રાંતમાં મણિપુરનું પહાડી હિન્દુ રાજ્ય છે, અને તે સુરત જિલ્લાથી બેવડું મોટું છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટંકુ, રેશમ, મીણુ, ચા, હાથીદાંત, અને ઇંડિયા રબ્બર છે. અહીંના પહાડોમાં બ્રહ્મ-દેશની માફક હાથી વસે છે.

બંગાળા ફાલ્કો.

આસામની પશ્ચિમે બંગાળા ધલાકો આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં આ પ્રાંતના પંદર જિલ્લા લઈ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંગાળા અને આસામ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧થી તે પંદર જિલ્લા પાછા બંગાળામાં ઉમેરી તેનો બંગાળા ધલાકો બનાવ્યો, અને તેને ગવર્નરની દેખરેખ નીચે મૂક્યો. આ ધલાકાનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ધલાકાથી અડધું છે, પણ વસ્તી મુંબઈ ધલાકાથી લગભગ દોઢગણી છે.

બંગાળાનો ધણો ભાગ કાંપનો સપાટ પ્રદેશ છે, અને દરીઆની સપાટીથી આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ઘણી ઓછી છે. આ ધલાકામાં ચંદ્રિને વહેનારી નદીઓમાં ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને તિસ્તા, એ મુખ્ય છે. તિસ્તા સિકીમમાંથી નીકળી બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે. જુના વખતમાં એ ગંગાને મળતી હતી. ગંગા નદીનો એક ફાંટો ભાગીરથી ન્યાં આગળથી ગંગામાંથી છુટો પડે છે, ત્યાં આગળથી ગંગા નદીનો ત્રિકોણપ્રદેશ શરૂ થાય છે. ભાગીરથી દક્ષિણમાં હુગલી કહેવાય છે, અને તે પર કલકત્તા શહેર આવેલું છે. દામેહરા, રપનરાયણ, અને કુશી, એ નદીઓ

છોટાનાગપુરના હુગલીની નીકળી હુગલીને મળે છે. આ દેશ બંગાળના અખાતની ઉત્તરે કિનારા પર આવવાથી તેની હવા ભેજવાળી છે, અને એમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ઘઉં, જવ, મકાઈ, તેલી બીજાં, અને શણ થાય છે, તથા દારૂંદાનિગમાં આ થાય છે. જેમ મુંબઈ ધલાકામાં રેનો પાક મુખ્ય છે, તેમ આ બાબુએ શણનો પાક મુખ્ય છે. સિક્રીમના હુગરમાંથી સ્કેટના પથ્થર, લોહું, અને તાંબું જડે છે, ને રાણીગંજ પાસેના હુગરમાંથી પુષ્કળ કાચલા નીકળે છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં ઘાડી વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ બંગાળ છે. આ ધલાકામાં બંગાળી, અને હુગરોમાં અનાથ ભાષા બોલાય છે. શણની પેદાશ ઘણી હોવાને લીધે અહીં શણની મિલો ઘણી છે. આ ધલાકાની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, શણ, તેલી બીજાં, ચામડાં, ચા, રેશમ, અને કાચલા છે. કૃત્રિમ ગળીની શોધને લીધે કુદરતી ગળીનો વેપાર મંદ પડતો ગયો છે. રેશમના કીડા એ બાબુએ ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમનો વેપાર આ ધલાકામાં ચાલે છે.

બંગાળા ને બહારની દિવાનીનો હક ઇ. સ. ૧૭૬૫માં કંપની સરકારે મોગલ બાદશાહ શાહઆલમને આપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:-

કલકત્તા (૧૨,૬૩,૦૦૦) શહેર ધલાકાની રાજધાની હુગલી વહી પર ડાબે કિનારે દરીઆથી ૮૬ માઇલને અંતરે આવેલું છે. એને “મહેલોનું શહેર” પણ કહે છે. હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલું હૌરા પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસ્તીમાં લંડન પહેલું અને કલકત્તા બીજું શહેર છે. ઇ. સ. ૧૯૮૭માં અંગ્રેજ લોકોએ ન્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યું ત્યારે મુંબઈની માફક એ નાનું ગામડું હતું. આ શહેર હાલ જળમાર્ગથી તેમજ રેલવેથી હિંદુસ્તાનના બહુલા બહુલા ભાગો જોડે જોડાયેલું છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ થઈ પડ્યું છે. મુંબઈમાં ન્યારે સુતરદિ કાપડ ને સુતરની મિલો છે, ત્યારે અહીં શણની મિલો છે. આ બંદરેથી શણ, ચા, ચામડાં, અડધું, એકાદ,

● લંડનની વસ્તી (૧૭,૦૦,૦૦૦) છે.

તેલી બીઆં, ગળી, અને લાખ પરદેશ જાય છે. અલીપોર કલકત્તાનો એક ભાગ ફોર્ટ વિલિયમના કિલ્લાથી ચાર માઇલ દક્ષિણે આવેલો છે.

ઢાકા (૧,૧૭,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રના એક ફાંટા ઉપર આવેલું શહેર છે. ઢાકાની મલમલ વખણાય છે.

બરીસલ બાકરગંજ જિલ્લામાં મુખ્ય શહેર છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે.

ચિત્તેગાંવ (૨૨,૦૦૦) કરનાકુલી નદીના મુખથી ૧૨ માઇલ પર બંદર છે. ચોખા અને સાગ આ બંદરની મુખ્ય નિકાસ છે.

સીરજગંજ (૨૩,૦૦૦) શણુના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

માલ્દાની પાડોશમાં બંગાળાની જુની રાજધાની ગૌડનાં ખંડેર છે.

બરાકપોર કલકત્તાની ઉત્તરે ૧૫ માઇલ પર હુગલી નદી પર લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

મદયા જુના વખતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૨૦૩માં મુસલમાનોએ બંગાળા જીત્યો ત્યાંસુધી એ બંગાળાની રાજધાની હતું.

પ્લાસી કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લોર્ડ ક્લાઇવે મોટી જીત મેળવી બંગાળાનો કબજો ઇ. સ. ૧૭૫૭માં લીધો હતો.

મુર્શિદાબાદ (૨૯,૦૦૦) ભાગીરથી નદી પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું. એ શહેર રેશમ અને ગળીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

હુગલી કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૪ માઇલ પર આવેલું છે. આ ગામ બંગાળામાં અંગ્રેજોની કોઠીનું પહેલું સ્થાન હતું (ઇ. સ. ૧૬૪૦).

દાર્જિલિંગ છેક ઉત્તરમાં સિકીમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થાન છે, અને એ એક વખતે સિકીમનાં દેશી રાજ્યોનો ભાગ હતો. આ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે, અને કલકત્તાથી દાર્જિલિંગ સુધી રેલવે છે. એની આજુબાજુ આવેલા કુંબરોના ઢાળ પર પુષ્કળ આ થાય છે.

ચિન્સુરા હુગલી પાસે વલંદા લોકોને, અને શ્રીરામપુર ૩૦ લોકોને તાબે હતાં.

ચમ્પ્રનગર ચિન્સુરાની દક્ષિણે હજુ ફ્રેંચ સરકારને તાબે છે.

બનકુરા અને રાણીગંજ કોયલાની ખાણોને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

દેશી રાજ્યો.

ઉત્તરમાં કુચબિહારનું નાનું હિન્દુ રાજ્ય બર્ય નિલ્લાથી પણ નાનું છે. કોચ નામના લોકોએ આ રાજ્ય જીતી તેનું નામ કુચબિહાર રાખ્યું છે. એની નિકાસ શણ, તમાકુ, ને સાગ છે.

ટીપેરાનું રાજ્ય મણિપુર કરતાં સહજ મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ રૂ, સાગ, તલ, વાંસ, અને નેતર છે.

બહાર અને ઓરીસા.

આ પ્રાંત બંગાળની પશ્ચિમે આવેલો છે. સને ૧૯૧૧માં બહાર, છોટાનાગપુર, અને ઓરીસા, એ ત્રણને બંગાળાથી છુટા પાડી તેનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો, ત્યાંસુધી એ બંગાળાનો પેટાભાગ ગણતો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૯ના નવા સુધારાની રૂએ હાલ ત્યાંનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર અને કાઉન્સિલ ચલાવે છે. આ પ્રાંતમાં બહાર એ સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરીસા અને છોટાનાગપુર ડુંગરવાળા પ્રદેશ છે, પણ તેમાં કોઈ શિખર ૫,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચું નથી. બહારના દક્ષિણ ભાગમાં રાજમહાલ ડુંગર ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચા છે, અને સંતાલ નામના અનાર્ય લોક તેમાં રહે છે. મુખ્ય નદી ગંગા છે, અને તેને ઉત્તરમાંથી મંદકી અને દક્ષિણમાંથી શોળ નદી મળે છે. ઓરીસાની નદીઓનો ત્રિકોણપ્રદેશ જુદોજ છે. એ તરફની નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી મહાનદી છે. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણી અને ચૈતરણી નામની બીજી બે નદી છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી નીકળી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૨,૦૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૩,૮૦,૦૦,૦૦૦ છે.*

બહારમાં ઉનાળામાં ગરમી અને શિયાળામાં ઠંડી વિશેષ હોય છે, અને બંગાળા કરતાં ત્યાં હવા વધારે સુકી છે, તથા વરસાદ પણ ઓછો

* શિક્ષકે આ ક્ષેત્રફળ ને વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી સાથે સરખાવવાં.

પડે છે. ઓરીસામાં ખીજા ભાગે કરતાં શિઆળામાં ઉષ્ણતામાન વધારે હોય છે ખેતીની પેદાશમાં ઘઉં, બાજરી, ચોખા, ગળી, અને અફીણુ મુખ્ય છે. આ પ્રાંતમાં પણ છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરમાંથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે. બહારમાં સુરોખાર ને છોટાનાગપુરમાં અબરખ મળી આવે છે. ચિલ્કા સરોવરને તીરે તથા ઓરીસાને દરીઆ કાંઠે મીઠું પકવવામાં આવે છે. બહારમાં હિંદી, ઓરીસામાં ઉર્ધ્વ, ને ડુંગરોમાં અનાર્થ ભાષા બોલાય છે.

૪ સ. ૧૮૦૩માં ઓરીસા મરેઝા પાસેથી અંગ્રેજ લોકોએ જીતી લીધી હતો.

બહાર.

ખંગાળાનો વાયવ્ય ભાગ બહાર નામે ઓળખાય છે, અને એ નામ વિહાર=મઠ ઉપરથી પડ્યું છે. આ નામ બતાવી આપે છે કે એક વખતે અહીં બૌદ્ધ ધર્મ ધણો ફેલાયેલો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જે મગધનું રાજ્ય લખેલું છે તે આ બહાર પ્રાંત છે.

મુખ્ય શહેરો:-

પટણા (૧,૨૦,૦૦૦) શહેર શાણ, ગાઝા, અને ગંદકી નદીના સંગમ પર આવેલું છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધની રાજધાની પાટલિપુત્ર તે આ શહેર છે.

ગયા (૧૭,૦૦૦) જાત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઇલ પર આવેલું છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે.

ભાગલપુર (૬૮,૦૦૦) શહેર આગળ ગંગા નદીનો ૫૮ ૭ માઇલ પહોળો છે.

મોગીર (૪૬,૦૦૦) ભાગલપુરની પશ્ચિમે આવેલું છે, અને તેમાં બંદુક, પિસ્તોલ, વગેરે બને છે.

બક્સર* ઐતિહાસિક શહેર છે.

તીરહત જુના વખતનું મિથિલા નગર છે એમ કહેવાય છે.

* આ શહેર શા માટે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે તે શિક્ષકે કહેવું.

ઓરીસા ઉર્ફે ઓઢીઆ.

આ પ્રાંતના રહેવાસીઓ ઓડાસ નામના લોક છે, તે ઉપરથી પ્રદેશનું નામ ઓડાસા, ઓરીસા, ઓઢીઆ પડ્યું છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કટક (૫૨,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહાનદી પર તેમજ કલકત્તેથી મદ્રાસ જવાની રેલવે પર આવેલું છે.

પુરી (૩૬,૦૦૦) હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઇલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે.

છોટાનાગપુર.

બહાર અને મધ્ય પ્રાંતો વચ્ચેના હુંગરવાળો પ્રદેશ છોટાનાગપુર નામે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશમાં આવેલું પારસનાથ નામનું શિખર (૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું) જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે. આ ભાગમાં મોટામાં મોટું શહેર રાંચી (૩૨,૦૦૦) છે. ટાટાનું પ્રસિદ્ધ, જંગી લોહાનું કારખાનું આ પ્રદેશના સાકચી ગામ આગળ જમશેદપુરમાં આવેલું છે.

દેશી રાજ્યો.

છોટાનાગપુર અને ઓરીસામાં ઘણાં નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. **સિક્કીમ** નામનું મોટું દેશી રાજ્ય નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે આવેલું છે, અને તે ભરૂચ જિલ્લાથી જમણું મોટું છે. એ પહાડી મુલક છે, તેથી રાજ્યમાં વસ્તી માત્ર ૮૮,૦૦૦ છે. એની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટું, મેઢાં, જંગલની નીપજ, એલચી, અને તેલી ખીઆં છે. આ રાજ્યના પહાડોના ઉંચા ધાટોમાં ચઢીને તિબેટ જવાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

બંગાળાની પશ્ચિમે આ પ્રાંતો આવેલા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાંત કાઢ્યો ત્યાંસુધી એ વાયવ્ય પ્રાંતો નામે ઓળખાતા. ઇ સ ૧૯૭૭માં આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક કરવામાં આવી, ત્યાંસુધી આ બે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના નવા સુધારાની રૂએ હાલ ત્યાંનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર અને કાઉન્સિલ ચલાવે છે.

આ બંને પ્રાંતો કાંપનાં વિશાળ મેદાન, અને તેમનો ઢોળાવ અગ્નિ ખુણા તરફનો છે. આ બંને પ્રાંતોની ઉત્તર સરહદ પર તેરાઈ જંગલ છે. તે તેમને હિમાલયથી જુદા પાડે છે. આ પ્રાંતમાં ગંગા, જમના, ગોમ્ત્રા, અને ગોમતી નદીઓ છે. તેમાં ગંગા અને જમના મોટી નદીઓ છે, અને તેનાં વર્ણન હિન્દુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમાં આવેલાં છે. ગંગા નદીના મૂળ આગળ હિમાલયની તળેટી પાસે હરદ્વાર, અને પહાડ ઉપર જ્વરીનાથ અને કેદારનાથ, તથા તેની પેલી મેર ગંગોત્રી, એ હિંદુ લોકોનાં જાત્રાનાં ધામ છે. પંચાલ અને સંયુક્ત પ્રાંતોની વચ્ચે સરહદ પર આવેલી જમના નદી જમ્નોત્રીમાંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે.

આ પ્રાંતની હવા બંગાળા જેટલી ભેજવાળી નથી, અને બંગાળા કરતાં શિયાળામાં અહીં ઠંડી વધારે પડે છે. આગ્રામાં ઉનાળામાં વધારે તાપ, અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી રહે છે. આગ્રા અને મથુરા તરફ વરસાદ ૩૬ ઇંચ પડે છે, એટલે લગભગ સુરત જેટલો પડે છે. આ પ્રદેશ ચગાનું વિશાળ મેદાન છે, તેથી ફળદ્રુપ છે. જે ભાગમાં પાણીની તાણુ છે તે ભાગમાં ગંગા અને જમનામાંથી નહેરો ખોદી ખેતીવાડીને પાણી પુર પાડવામાં આવે છે. આ ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ ધર્લ છે. તે ઉપરાંત ડાંગર, કઠોળ, તમાકુ, જુવાર, ગળી, ર, શેરડી, અફીણુ, અને તેલી બીજાં થાય છે. પ્રાંતના દક્ષિણ ભાગમાં ર, શિવાલિકની ખીણ અને હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં ચા, અને નિયાણુના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે. સુરોખાર જમીન પરથી કેટલીક જગાએ જથ્થાબંધ એકઠો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળથી લગભગ અડધું છે, પણ વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાથી આસરે દોઢી છે. આ ઘાડી વસ્તીના સુલકમાં ૮૫ ટકા હિંદુ અને ૧૪ ટકા મુસલમાન છે. આ ભાગના લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને બિહારી છે. આ ભાગમાં એક લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં સાત શહેર છે. હિંદુસ્તાનના કેઈ બીજા પ્રાંતમાં મોટાં શહેરની એટલી સંખ્યા નથી. ઉદ્યોગમાં કાનપુરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મિલો છે. એ ઉપરાંત ત્યાં ચામડાની બનાવટનાં

કારખાનાં પણ છે. બનારસમાં પિત્તળનાં વાસણ, અને કસબનું કામ સાફ અને છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૧માં દોઆબ* અને રોહીલખંડનો ભાગ સહાયકારી લશ્કરને પેટે અયોધ્યાના નવાબે લોઈ વેલેસ્લીને આપ્યા હતા. સીરજી* અંજો ગામના કોલકરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારને દિલ્હી અને આગ્રા પ્રાંત

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૬માં અયોધ્યાના નવાબની અરાબ વર્તણૂકને લીધે અયોધ્યા ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું.

આગ્રા પ્રાંત.

ઇ. સ. ૧૮૩૩માં આ પ્રદેશને બંગાળામાંથી છુટો પાડી એનું નામ વાયવ્ય પ્રાંત રાખ્યું હતું, કારણ કે તે વખતે આની અગાડી કોઈ પણ મુલક અંગ્રેજ સરકારને તાબે નહોતો.

મુખ્ય શહેરો:—

અલાહાબાદ (૧,૫૬,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર લખનૌ, બનારસ, અને કાનપુર કરતાં પણ નાનું છે. આ શહેર ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર આવેલું છે, અને અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાંધી એનું અસલ નામ પ્રયાગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું હતું.

બનારસ (વારાણસી)—કાશી (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગાના કાપા કિનારા પર હિંદુઓનું જત્રાનું ઘણું મોટું ધામ છે. નદી પર મોટા ઘાટો બાંધેલા છે, અને ત્યાં હજારો જત્રાણુ દર રોજ નાહતા જોવામાં આવે છે. એ શહેરમાં હિંદુઓનાં એટલાં બધાં દહેરાં છે કે દરેક શરીરે એકાદ મોટું દહેરું નજરે પડ્યા વગર રહેતું નથી. મસ્જિદો પણ ત્યાં ઘણી છે, અને કેટલીક જોવા લાયક છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ હજી કાશી છે.

કાનપુર (૨,૧૩,૦૦૦) ગંગાના જમણા કિનારા પર લખનૌની નૈર્ઋત્યે ૪૬ માઇલ પર આવેલું છે. આ શહેર અનાજના વેપાર,

*દોઆબ એટલે બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, દો=બે, અને આબ=પાણી. અંગા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ.

+શિક્ષકે આ કોલકરાર કોની વચ્ચે અને કયા વિગ્રહને અંતે થયા હતા તે કહેવું.

સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડ, તથા ચામડાના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં લશ્કરીની છાવણી પણ છે. આ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે નાનાસાહેબે અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી.

ગાજીપુર (૩૯,૦૦૦) બનારસની પૂર્વે ગુલાબગળ તથા અફીણના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

જાંસી (૭૦,૦૦૦) મોટું રેલવે જંકશન છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં બાલીઅરનો કિસ્સો આપી અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકાર પાસેથી જાંસી લીધું હતું.

આગ્રા (૧,૮૫,૦૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર છે. તે અકબર અને શાહજહાંના વખતમાં હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું નગર હતું. આગ્રામાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો ઘણાં છે; અને તેમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાંનો બંધાવેલો તાજમહાલ છે. એ રોજનું કામ તદ્દન આરસનું છે, અને આજે પણ જાણે હમણાંનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે.

કનોજ પ્રાચીન કાળમાં મોટું શહેર હતું.

મથુરા (૫૮,૦૦૦) આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે. મથુરા પાસે આવેલું **વૃંદાવન** (વૃંદાવન=તુળસીનું વન) (૨૩,૦૦૦) શ્રી કૃષ્ણે બચપણમાં કરેલા વિહાર માટે ઘણીજ પવિત્ર જગા ગણાય છે.

મોરત (૧,૨૨,૦૦૦) ગંગા અને જમના વચ્ચે મોટું લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

અલીગઢ (૬૪,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે, **સદરાણપુર** (૬૬,૦૦૦) વનસ્પતિ-વ્યવસ્થા-દર્શક બગીચા માટે, તેમજ હરદ્વાર પાસે આવેલું **રુરકી** મોટામાં મોટી એન્જિનીઅરિંગ કોલેજ માટે પ્રખ્યાત છે.

દેહરાદુન (૨૮,૦૦૦) નામના હવા ખાવાના ઉંચા સ્થળમાં જંગલખાતાની કોલેજ તથા ચાના બગીચા છે.

નૈનિતાલ કમાઉન પ્રાંતમાં દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફૂટ ઉંચું એક સુંદર સરોવર પર આવેલું છે. ઉનાળામાં આ પ્રાંતના લોકો તેનું ગવર્નર અહીં રહે છે.

ચંદેલી (૧,૨૭,૦૦૦) રાહીલખંડમાં મોટું શહેર છે. અફઘાનોની રાહીલા નામની જાતે એ ભાગ જીતી લઈ તેમાં વાસ કર્યો હતો, તેથી તે રાહીલખંડ નામે ઓળખાય છે.

અયોધ્યા.

ઇ. સ.ની ૧૨મી સદીની આખરમાં આ રાજ્ય મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યું ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૫૬માં એ રાજ્ય ખાલસા થયું ત્યાંસુધી આ પ્રાંતમાં મુસલમાની અમલ હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૦માં અયોધ્યાના નવાબે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની સત્તા છોડી ઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હતું.

મુખ્ય શહેરો:—

લલ્લનૌ (૨,૪૦,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. ત્યાં ધણું સુંદર મુસલમાની મકાનો આવેલાં છે.

ફૈઝાબાદ (૫૪,૦૦૦) ગોઆ ઉપર લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે. પાસે જુના અયોધ્યા શહેરનાં ખંડેરા છે. અયોધ્યા શહેર શ્રી રામચંદ્રજીના જન્મ, રાજ્ય, વગેરે માટે બહુ પવિત્ર ગણાય છે.

દેશી રાજ્યો:—

રામપુર નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રાહીલખંડમાં છે, એનું મુખ્ય શહેર **રામપુર** (૭૩,૦૦૦) ખેસ, કુપટ્ટા, અને આદરને માટે વખણાય છે. મદવાલનો રાજા રજપુત છે, અને એ રાજાનું મુખ્ય શહેર તરી છે. ઇ. સ. ૧૯૧૦થી બનારસના રાજાને રાજ્ય બક્ષવાથી તે પણ નવા રાજ્ય તરીકે દાખલ થયું છે.

દિલ્હી પ્રાંત.

દિલ્હી નામનો નાનામાં નાનો નવો પ્રાંત ઇ. સ. ૧૯૧૨માં રાજ્ય-ગાદી દિલ્હી બદલવાથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫૭ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૩,૯૧,૦૦૦ છે. તેનો રાજ્ય વહીવટ ચીફ કમિશનરના હાથમાં છે. એનું મુખ્ય શહેર **દિલ્હી** (૩,૦૩,૦૦૦) જન્મના નદીના જમણા કિનારા પર આવેલું છે. મોગલ પાદશાહોના વખતમાં એ રાજધાનીનું શહેર હતું; અને છેક કૌરવ પાંડવોના વખતથી

ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું અસલ નામ હસ્તિનાપુર હતું. એ શહેરમાં આદ્યશાહી વખતમાં બંધાએલાં, ગુપ્તા મસ્જિદ, મોતી મસ્જિદ, આદ્યશાહી મહેલો, કુતુબમિનાર, વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. અહીંની શેતરંજ તથા માટીનાં વાસણુ વખણાય છે. નવું દિલ્હી હાલના શહેરના નૈર્ઋત્ય ખુણે બાંધવાનું છે, અને તેમાં શાહી સરકારનાં ભવ્ય મકાનો આવી રહેશે.

પંજાબ.

આખા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાંતમાં પાંચ નદીઓ—ફોલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ, અને સતલજ—વહે છે, તે ઉપરથી એનું નામ પંજાબ (પંજ=પાંચ, અને આબ=પાણી) પડ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૦૧થી પંજાબમાંથી પાંચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના હુંગરી મુલકોમાં ઉમેરી એક નવો વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતનો પોણો ભાગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કાંપના મેદાનનો ભાગ છે. આ મેદાનનો સૌથી ઉંચો ભાગ પંજાબની પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. સ્વૉલ્ડ રેન્જ (મીકાના હુંગર) નામનો પહાડ એલમ અને સિંધુ વચ્ચે પૂર્વપશ્ચિમ (૫૦૦૦ ફુટ ઉંચો) આવેલો છે. એમાંથી મીહું (સિંધવ) નીકળે છે, તેથી એનું નામ આવું પડ્યું છે. ઉપર કહેલી પાંચ નદીઓ ઉપરાંત સિંધુ અને જમના એ બે મોટી નદીઓ એક પશ્ચિમ સરહદ પર, અને બીજી પૂર્વની સરહદ પર વહે છે. પંજાબ છેક દક્ષિણમાં પંચનદ (પંજાબની પાંચ નદીઓની બનેલી મોટી નદી) સિંધુને મળે છે. એલમ અને ચિનાબ કાશ્મીરમાંથી, રાવી અને બિઆસ હિમાલયના હુંગરમાંથી, અને મોટામાં મોટી નદી સતલજ તિબેટ-માંથી નીકળી એક બીજીને મળતાં છેલ્લે પંચનદ—પંજનદ—બને છે. એલમ અને રાવી ચિનાબને, અને બિઆસ અને ચિનાબ સતલજને મળે છે. આ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશને પણ દોઆબ કહે છે. તેમાં રાવી અને સતલજ વચ્ચેનો ચારીદોઆબ ધણીજ વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ છે.

પંજાબની હવા શિયાળામાં અતિશય ઠંડી, અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ હોય છે. હુંગરમાં ૪૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ નીચે આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ઓછો પડે છે. દક્ષિણમાં

ગ્રામની તાલુ નહેરોને લીધે લાગતી નથી. આ પ્રાંતમાં જેટલી નહેરો મેલી છે તેટલી ખીજા પ્રાંતમાં નથી. કાંગરાની* ખીજા ચાને માટે ચાત છે. આ ભાગમાં મુખ્ય પાક ઘઉં છે, અને તે કરાંચી બંદરથી કાંડ મોકલવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત ચોખા, બાજરી, મકાઈ, જીરું, તેલી બીજાં, અને ૩ પાક આ ભાગમાં પાકે છે. મુલતાનમાં મના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમની પણ થોડી પેદાશ છે. કાના કુંગરમાંથી સિંધવ અને કાલાબાગ આગળથી ફટકડી નીકળે છે. પ્રાંતની જમીનમાં કોઈ કોઈ જગાએ કાલસા પણ નજરે પડે છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુખ્ય ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ પોણું પણ વસ્તી લગભગ મુખ્ય ઇલાકાના ખાલસા મુલક જેટલી છે. ના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં વસ્તી થોડી છે, અને લોકો શરીરે જમુત બાંધના છે. શીખ* લોકોનું મૂળ સ્થાન પંજાબ છે, અને મોની સંખ્યા ૨૧ લાખ કરતાં પણ વધારે છે. આ લોકો ખાસ હોર, અમૃતસર, જામશેર, અંબાલા, અને ફિરોજપુર તરફ વધારે વામાં આવે છે. મુસલમાનોની વસ્તી આ પ્રાંતમાં અડધા કરતાં વધારે છે, પણ તેઓ ધણે ભાગે પશ્ચિમ ભાગમાં વસે છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા પંજાબી ને હિંદી છે. લોકોનો મુખ્ય હુમ્મર સુતરાઉ અને કાપડ અને શાલ બનાવવાનો છે. ખાસ કરીને શાલને માટે આ પ્રાંત અને કાશ્મીર પ્રસિદ્ધ છે. અફઘાનિસ્તાનના લોકો જોડે આ પ્રાંતને વાર ચાલે છે, અને તે બાબુએથી મુખ્ય ચીજો જીન, મેવો, હાંગ, ને લોડા આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૯માં શીખ વિગ્રહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો ત્યારે અહીં ચીફ કમિશનરની નીમણૂક કરવામાં આવતી હતી, શુ ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૫૯થી આ પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ઠેરવવામાં આવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ના નવા સુધારાની રૂએ હાલ િનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર અને કાઉન્સિલ ચલાવે છે.

શિક્ષક નકશા પર કાંગરાની ખીજાનો પ્રદેશ બતાવવો અને ૧૯૦૫માં લીકેપથી લાંબે નુકસાન થયેલું તેની વાત કહેવી. (જુઓ શાળાપત્ર પુ. ૧૦, અંક ૮૭.)

* શીખ લોકો કાલુ છે, તથા તેઓ કેવી સારી નોકરી બજાવે છે તે બે શિક્ષક કહેવું.

મુખ્ય શહેરો:—

લાહોર (૨,૮૦,૦૦૦) આ પ્રાંતનું સંખ્યમયક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખવંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મહેલ, તથા તેની કબર, એ બે ઘણાં જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની રાખી હતી. અહીંથી થોડે છેટે મિયાનમીરમાં લશ્કરી છાવણી છે.

અમૃતસર (૧,૬૦,૦૦૦) રાવી અને બિઆસ વચ્ચેના દોઆબમાં શીખ લોકોનું જન્મભૂમિ મોટું ધામ છે. એક શીખ ગુરુએ અહીં અમૃતસર નામનું તળાવ બંધાવ્યું છે, અને તે ઉપરથી શહેર અમૃતસર કહેવાય છે. ગરમ શાલ તથા રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

અંબાલા (૭૬,૦૦૦) સતલજ અને જમના વચ્ચે લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

પાણીપત (૨૭,૦૦૦)નું ઇતિહાસમાં આટલું બધું પ્રખ્યાત થએલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે.

સ્થાનેશ્વર અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની ખડોશમાં મહાભારતમાં લખેલું કુરુક્ષેત્ર મેદાન છે.

સીમલા હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ટેકરી દરીઆની સપાટીથી ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચી છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં વાદસરોવ સાહેબ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ જે અહીં રહ્યા હતા તે લોર્ડ એમ્બર્ટ હતા. એ સ્થળ મુંબઈથી ૧,૨૦૦ માઇલને અંતરે આવેલું છે, અને ત્યાં જતાં ૪૫ કલાક લાગે છે. છેક સીમલા સુધી રેલવેની સગવડ છે. સીમલાથી ૩૨ માઇલને છેટે કસાબલી છે, અને હેડક્વાર્ટ્સ જનમલથી કરડેલા દરદીન્ય દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મુલતાન (૮૬,૦૦૦), રાવલપીંડી (૬૭,૦૦૦), અને શિયાલકોટ (૬૪,૦૦૦) લશ્કરી છાવણીનાં સ્થાન છે.

*અલિવાલ, સોમનાથ, ફિરોઝશહેર, મુલત્તી, મુજરાત, અને ચિલીઅનવાલા ઐતિહાસિક શહેરો છે.

• શિક્ષકે આનો ઇતિહાસ જોડેનો સંબંધ બતાવવો.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી પોણાબેગણું છે, અને તેમાં વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢી છે. એમાં ૩૪ રાજ્યો છે, પણ તેમાંનાં ધણું તો બહુ નાનાં છે.

ભાવલપુર મોટું મુસલમાની રાજ્ય (૧૫,૦૦૦ ચો. મા.) સતલજ અને સિંધુની દક્ષિણે આવેલું છે. એ રાજ્ય મોટા રણ મુઘી લાંબી ચીચરવટી છે. આ રાજ્યની રાજધાની **ભાવલપુર** છે.

પતિઆલા શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને ફળદ્રુપ છે. આ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **પતિઆલા** (૫૩,૦૦૦) છે. આ ઉપરાંત **ફીંદ, જમા, કપુરથલા, ફરીદકોટ, અને મુરી,** એ નાનાં શીખ રાજ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત નામે ઓળખાય છે. એ પ્રાંતમાં પંજાબના પાંચ જિલ્લા અને કેટલીક એજન્સિઓ, જેવી કે **લીર, સ્વાત, ચિત્રાલ, સ્વાઈચર, કુરમ, વગેરે** આવેલી છે. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ ચીફ કમિશનર એમાંની એજન્સિઓ માટે એજન્ટ ટુ ધ મવર્નર જનરલ છે. એ પ્રાંતનો ખાલસા મુલક આપણા ઉત્તર વિભાગથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી આપણા વિભાગની અડધીથી થોડી વધારે છે.

આ પ્રાંત પહાડી મુલક છે. માત્ર સિંધુ નદી તરફનોજ મુલક ફળદ્રુપ છે. આ ભાગમાં હિન્દુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ **સ્વાઈચર કાલ** પેશાવરની પશ્ચિમે અને કામુલ નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. આ પ્રાંતની ખેતી લાયક જમીનમાં ઘઉં, જવ, અને બીજાં અનાજો, તેલી બીજાં, રૂ, વગેરે થાય છે.

લોકો પહાણુ જાતના મુસલમાન છે. દક્ષિણમાં રહેનારા મુસલમાનો વાઝીરી નામે, અને ઉત્તરમાંના કોહિસ્તાની નામે ઓળખાય છે. પહાડોમાં લોકો ખુશુ બાખા, અને મેદાનના મુલકમાં ઉર્દૂ અને પંજાબી બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય વેપાર અફઘનિસ્તાન જોડે છે.

મુલ્ય સહેરો:—

પેશાવર (૯૩,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે, અને એમાં લાસકરની મોટી ઓળખી છે.

કેરાદસ્માહલ્લાન (૩૨,૦૦૦) ગોશાલ ધાટમાં થઈને ગીઝની જવાના રસ્તા પર સિંધુ નદી પર આવેલું ગામ છે.

ચિત્રાલ, કોહાટ, પઝૂર્વસ્વાબાદ, અને ઍલ્બટાબાદ, એ બીજાં નાનાં શહેરો છે.

વલુચિસ્તાન.

વાયવ્ય સરહદ પરના પ્રાંતની દક્ષિણે વલુચિસ્તાન આવેલો છે. એમાંનો ૪૬,૦૦૦ ચો. મા. એટલે કાઠિઆવાડથી બમણો મુલક ખાલસા છે, અને બાકીના ૮૭,૦૦૦ ચો. મા. જેટલા પ્રદેશ પર દેશી રાજ્યોનેક અમલ છે. આ ખાલસા મુલકનો ઇ. સ. ૧૮૮૮માં એક પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર તે આ ભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ધરાની ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ ખુણાનો પહાડી અને રણનો ભાગ છે. સુલેમાન પર્વત તરફનો એનો ભાગ ધણેજ ઉંચો છે. અહીં શિઆળામાં હવા ધણીજ દંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ઉષ્ણ રહે છે. સિંધુ નદીના કિનારાથી બોલનધાટ સુધીનો માર્ગ ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાં ઉંચામાં ઉંચા ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રદેશ છે.

આ ભાગના ખાલસા મુલકની વસ્તી ૪ લાખ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૪ લાખ છે. લોકો બે જાતના છે. બલુચી આર્ય જાતના, અને બ્રાહ્મી મોગલ જાતના છે; પણ બંને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. આ પહાડી લોકો ધણા મજબુત છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કેટા (૪૮,૦૦૦) ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ બોલન ધાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઇલ પર દરીઆની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. સિંધના સકર શહેરથી કેવેટા સુધી રેલવે છે.

કિલાત ખાનની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કેવેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઇલ પર આવેલું છે. કિલાત ખાનના તાબામાં મોટો પ્રદેશ છે, અને એ હિંદુસ્તાનની સરકારના તાબાનો રાજ છે.

અજમેર મ્હેરવાડા

પંજાબની દક્ષિણે રજપુતાના એજન્સિ આવેલી છે તે મધ્યે અજમેર મ્હેરવાડા નામનો નાનો ૨,૭૦૦ ચો. મા.નો બ્રિટિશ પ્રાંત આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના સિંધીઆ સરકારની જોડે થએલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાંત મળ્યો હતો. મ્હેરવાડા પ્રાંત ૧૮૨૦માં જીતી અજમેરમાં જોડી દેવામાં આવ્યો હતો. રજપુતાનાના ખીજા ભાગની માફક આમાં ખેતી કરવા લાયક જમીન ઘણી થોડી છે, તે જતાં ફળદ્રુપ જમીનમાં મકાઈ, જવ, જુવાર, અને બાજરી થાય છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર રજપુતાનાનો એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર જનરલ છે. આ પ્રાંતમાં વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે.

આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર અજમેર (૧,૧૪,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૫માં અજ રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે શહેર રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર જનરલનું રહેવાનું સ્થળ છે. શહેરમાં રાજકુમારોને શીખવવા સારૂ એક મહાવિદ્યાલય છે. એમાં ખ્વાજા મુએઝીન-ઉદ-દીન ચીશતીની દરગાહ છે, અને તેમના માનમાં છ દિવસનો મોટા મેળો ભરાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વમાં મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ આવેલી છે, અને તેની દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ આવેલા છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો, કારણ કે ગોંડ નામની અનાથ પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં.

આ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૯૧૬ના નવા સુધારાની રૂએ ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે. વરાહ પ્રાંત નિજામના તાબાનો મુલક હતો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૫૭માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો, અને હાલ તેને મધ્યપ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતો લગભગ મદ્રાસ છલાકા જેવડા છે, પણ વસ્તી મદ્રાસ છલાકાથી લગભગ ત્રીજો-ભાગે છે.

આ પ્રાંતોનો ધણો ભાગ પહાડો અને જંગલોથી છવાયેલો છે. વિંધ્ય અને સાતપુઢા એ બે મુખ્ય પર્વતો છે. નદીઓના મુખ તરફનો એમાંનો પ્રદેશ નીચો છે. અમરકંટક જળપુરના અગ્નિ ખુણામાં ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને ત્યાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે. નર્મદા અને તાપી ઉપરાંત બીજી પણ નાની નદીઓ આ પ્રાંતોમાં વહે છે. વર્ધા સાતપુઢા પર્વતમાંથી નીકળી ગોદાવરીને મળે છે. ચાઈનગંગા ઉપલી નદીને મળે છે, અને પછી આગળ એ બે નદીનાં પાણી ગ્રાણહિતા નદીને નામે ઓળખાય છે. પેનગંગા વરાડની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે, અને તે પણ વર્ધાને મળે છે. પૂર્ણા નદી વરાડમાં અર્ધ તાપી નદીને મળે છે.

વરાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ગરમી વધારે લાગતી નથી, પણ નાગપુરના મેદાનમાં ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે. મધ્ય પ્રાંતોના ૩ જંગલ છે. જંગલોમાં સાગ અને સાલ મુખ્ય ઇમારતી લાકડાં છે. વળી લાખ અને રેશમ પણ જંગલમાં એકઠાં કરવામાં આવે છે. વરાડ પ્રાંત ધણોજ ફળદ્રુપ છે, અને મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ સપાટ ભાગમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, રી, તુવેર, અને તેલી બીજાં છે. છત્તિસગઢમાં ઘઉં, અને વરાડમાં મુખ્ય પાક રીનો છે. મહાનદી અને વાઈનગંગાના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે. આ ભાગમાં કૌશલાની આસ્ટો છે, અને ઉચું લોખંડ નીકળે છે.

આ પ્રાંતોમાં ચાર ભાગ હિંદુ અને એક ભાગ ગોંડ જાતના અનાથ લોકો વસે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે, પણ મરાઠી, ઉર્ધ્વ, ગોંડ, અને તેલુગુ ભાષા કોઈ કોઈ જગ્યાએ બોલાય છે. વરાડમાં મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. નાગપુરમાં સુતર કાંતવાની અને વણવાની મિશ્રો છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોંસલે રાજા વારસ વિના મરણ પામવાથી તેના તાબાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ પ્રલકામાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંત નામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨માં મધ્ય પ્રાંતમાં વરાડ જોડવામાં આવ્યો, તેથી

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ એવું આ ભાગનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં પૂર્વેના સંબલપુર જિલ્લો બંગાળમાં જોડી દેવામાં આવ્યો.

મુખ્ય શહેરો:—

નાગપુર (૧,૫૦,૦૦૦) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની ગવર્નરનું મુખ્ય સ્થાન, અને વેપારનું મથક છે. એ શહેરથી નવ માઇલ પર કામટીમાં લશ્કરી હાવણી છે.

જબલપુર (૧,૦૮,૦૦૦) સાતપુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉંચું છે. આ રેલવેનું મોટું સ્થળ છે.

લાગર (૪૫,૦૦૦)ની હવા ઉંચાણને લીધે સારી છે. ત્યાં લશ્કરી થાણું છે.

બુરાનપુર (૨૨,૦૦૦) તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે. એની પડોશમાં અલીરમઢનો જિલ્લો છે. આ ઉપરાંત **લંડવા** (૨૧,૦૦૦), **પંચમહી**, **રાવપુર** (૩૫,૦૦૦), અને **ચાંદા** (૧૯,૦૦૦) નાનાં ગામો છે. પંચમહીમાં ઉનાળામાં ગવર્નર રહે છે. ચાંદા ગોંડની જુની રાજધાની મધ્ય પ્રાંતોના નૈર્ઋત્ય ભાગમાં છે.

વરાહ.

હલીચપુર (૨૬,૦૦૦) વરાડમાં મોટું શહેર છે, અને મુસલમાની રાજ્યની એક વખતે રાજધાની હતું.

ઉમરાવતી (૪૦,૦૦૦) રૂના વેપારનું મોટું મથક છે આ ઉપરાંત **અકોલા** (૨૯,૦૦૦) અને **આર્ગામ*** એ બીજાં નાનાં શહેરો છે.

દેવી રાજ્યો.

મધ્ય પ્રાંતોનાં દેશી રાજ્યોનો વિસ્તાર કાઠિઆવાડથી દોઢગણો છે, પણ વસ્તી કાઠિઆવાડથી ઓછી છે. એ રાજ્યોમાં ઘણું ભાગ જંગલો આવેલાં છે, અને અનાર્થ પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું સંખ્ય **કાસીપુર** છે, અને તેની રાજધાની **જગલપુર** ઉત્તરથી નદી પર છે.

* **મૈસુર** શહેર.

દેશી રાજ્યો

હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં ૧૮૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૪૮૦ રાજ્યો તો ધણાં નાનાં છે. બાકીનાં રાજ્યોમાંનાં મોટાં જે પ્રાંતોની અંદર આવેલાં છે, તે પ્રાંતોના ઉપરી અધિકારીની દેખરેખ નીચે છે. કાશ્મીરનું, ગાયકવાડનું, નિશામનું, અને મ્હેસુરનું એ ચાર મોટાં રાજ્યો વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તેની તરફથી ત્યાં રેસિડેન્ટ રાજને સલાહ આપવા રહે છે. આ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત રાજ્યોના સમૂહની બે એજન્સિઓ રજપુતાના ષજ્જિસ્ત અને મધ્ય હિંદ ષજ્જિસ્ત પણ વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે કે તેની તરફનો અધિકારી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ એ એજન્સિઓમાં રહી રાજ્યો પર દેખરેખ રાખે છે. આ મોટાં રાજ્યોમાંના ગાયકવાડી રાજ્યનું વર્ણન મુબરહ ઇલાકાની બૂગોળમાં શીખી ગયા છો, માટે બાકીનાં ત્રણ રાજ્યો અને બે એજન્સિની બૂગોળનું વર્ણન હવે આપવામાં આવશે.

કાશ્મીર.

પંજાબની ઉત્તરે જે મોટું કાશ્મીરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે તે હિંદુસ્તાનનો છેક ઉત્તરનો ભાગ છે. એનો નૈર્ઋત્યનો ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે. અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામાં આવીને રહેતા હતા. ઉત્તરમાં બાલિસ્તાનનો, ઈરાનમાં લાડકનો, અને દક્ષિણમાં જમ્મુનો મુલક કાશ્મીરના રાજાના તાબા હેઠળ હોવાથી, આખું રાજ્ય હાલ કાશ્મીર કહેવાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૦૦૦ ચો. મા. છે.

કાશ્મીર એ ખીણ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં બરફથી છવાયેલાં શિખરો અથવા બરફની નદીઓ (ગ્લેશિયર) ધણી છે. નૈર્ઋત્યની ખીણ જે ખડું કાશ્મીર છે, તે ૮૦ માઇલ લાંબી, અને ૨૦થી ૨૫ માઇલ પહોળી, અને ૫,૦૦૦થી ૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એવું ધારવામાં આવે છે કે એક વખત આ ખીણ સરોવરનું તળીયું હતું. કાશ્મીરમાં દાખલ થતી વખતે સિંધુ નદીની દરીઆની સપાટીથી ઊંચાઈ ૧૪,૦૦૦ ફુટ છે, અને કાશ્મીરમાંથી પંજાબમાં દાખલ થતી વખતે

એની ઉંચાઈ ૪,૦૦૦ ફુટ છે. ઉપલી ખીના ખતાવી આપે છે કે સિંધનું પાણી કાશ્મીરમાં ૧૦,૦૦૦ ફુટ નીચે ઉતરવાથી ઘણી ઝડપથી વહેતું હશે.

કાશ્મીરની ખીણની હવા ઠંડી અને ઘણીજ આનંદદાયક છે. મેવો અને અનેક જાતનાં ફૂલ આ ખીણની અંદર થાય છે. એનો પાક પંજાબના જેવો છે. કાશ્મીરી શાશ્વો તિએટના બકરાના જીનમાંથી બનાવવામાં આવે છે, અને તે ઘણી કીમતી હોય છે, તેમજ ઘણી વખણાય છે. ઉંઠના તાળની મેળવણીનું પશમી નામનું સુંદર કપડું પણ ત્યાં બને છે.

આ પ્રાંતમાં વસ્તી ૩૧,૫૮,૦૦૦ છે, અને ક્ષેત્રફળ જોતાં એ ઘણીજ ઓછી છે; પણ તેનું કારણ એ છે કે મુલક પહાડી છે ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં વસનારા લોકો મોગોલ જાતના છે, અને તેઓ યૌદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મ માને છે. મધ્યમાં આવેલી ખીણના રહેવાસી કાશ્મીરી ધણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ ડુંગરમાં રહેનાર ડોગરા ધણે ભાગે હિંદુ છે. કાશ્મીરીઓ ગૌર વર્ણના અને ખૂબસુરત છે. કાશ્મીરમાંથી અનાજ, ઇમારતી લાકડું, શાલ, મેવો, ધી, વગેરે પંજાબ મોકલવામાં આવે છે.

રાજ્ય ડોગરા જાતના રજપુત છે, અને શીખ લોકોનો મુલક જીતી લીધા પછી ઇ. સ. ૧૮૪૬માં લોર્ડ હાર્ડિંગે હાલના રાજાના વંશમાં આ મુલક સોંપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:—

ઝીનગર (૧,૫૦,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ જેલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કાશ્મીરની ખીણના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય જગા છે, અને શેરીમાં હોડીમાં ખેસી ફરાય છે. લોકો ધરોની અગાસી પર ફૂલનાં કુંડાં ચૂકી બાગ બનાવે છે.

જમ્મુ (૩૧,૦૦૦) પંજાબના સિયાળકોટની ઇશાનમાં ૨૫ માઇલ પર આવેલું છે. કાશ્મીરનો રાજા કાશ્મીર અને જમ્મુનો મહારાજા કહેવાય છે.

લેહ લાડકતું મુખ્ય શહેર છે. એ સિંધુ નદી પર આવેલું છે. ચિનાઈ તુર્કસ્તાનનો વેપાર આ સ્થળને હાથ છે.

રજપુતાના ઍજન્સિ

રજપુતાના ઍજન્સિનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. ઍમાં ૨૦ રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૧૭ રજપુત રાજ્યો, ૨ જાટ સંસ્થાનો, અને ૧ મુસલમાની રાજ્ય છે. આ બધાં રાજ્યનો ઉપરી અમલદાર ઍજન્ટ દુ ધ ગવર્નર જનરલ અજમેર રહે છે, અને તેના હાથ નીચેના અમલદારો રેસિડેન્ટો જુદાં જુદાં રાજ્યમાં રહે છે. આ બધાં રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ આપણા ગુજરાતથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી ગુજરાતથી સહેજજ વધારે છે. મુખ્ય રાજ્યો ઉદેપુર અથવા મેવાડ, જોધપુર, બિકાનેર, અને જેમલમીર છે. નાનાં રાજ્યો હુંદી, કોટા, કિશનગઢ, ભરતપુર, અને ધોલપુર (જાટનાં), અને ટોંક (મુસલમાની) છે.

અરવલ્લી હુંગર રજપુતાના ઍજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. હુંગરાની પશ્ચિમનો ભાગ સપાટ મેદાન છે, અને તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રેતીના હુંગર નજરે પડે છે. વાયવ્ય તરફનો ભાગ તદન રણનોજ પ્રદેશ છે. હુંગરાની પૂર્વનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો નૈર્ઋત્ય ભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં આઝુ શિશ્વર હવા ખાવાનું સ્થળ છે, અને ઉનાળામાં ઍજન્ટ દુ ધ ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. આ ભાગમાં નદીઓ યોડી છે. લુણી અજમેર આગળ અરવલ્લીના હુંગરામાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં પડે છે. એનું પાણી ખાઈ છે. ચંબલ મધ્ય હિંદુસ્તાન ઍજન્સિના પહાડોમાંથી નીકળી ઉત્તરમાં આગ્રા આગળ જમનાને મળે છે. જનાસ નામની નાની નદી ચંબલને મળે છે. ચંબલ નદી રજપુતાનાની પૂર્વ સરહદ છે.

અરવલ્લી હુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં વધારે પડે છે, તેથી પૂર્વ ભાગ વધારે ફળદ્રુપ છે. વાયવ્ય તરફ અતિશય ટાઢ અને અતિશય તાપ પડે છે. રજપુતાના ઍજન્સિ ખેતીનો પ્રદેશ નથી. પાણીની તાણને લીધે પૂર્વ તથા દક્ષિણ ભાગ સિવાય બીજા કોઈ જગાએ બે પાક થતાજ નથી. ઘઉં અને મકાઈ મુખ્ય અનાજ છે. સાંબર સરોવર પર મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ રણના પ્રદેશમાં મુખ્ય જનાવર ઊંટ છે. બિકાનેર તરફ ઊંટના લસકરની ટુકડીઓ છે. ખેતી તથા ગાડીના કામમાં પણ એ બાજુએ ઊંટજ વપરાય છે.

રજપુતાનામાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે. રાજ્યો રજપુત (રજપુત) છે, તેથી તે ભાગનું નામ રજપુતસ્તાન-રજપુતાના પડેલું છે. લોકો મારવાડી અને ઉર્દૂ અથવા હિંદી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય રાજ્યો:—

જોધપુર અથવા **મારવાડ**નું રાજ્ય બધામાં મોટું (૩૫,૦૦૦ ચો. મા.) છે. એ રાજ્યમાં વસ્તી ૩૮,૪૧,૦૦૦ છે, અને લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મદ, અને જીવર છે. એની રાજધાનીનું નગર **જોધપુર** (૭૩,૦૦૦) ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીમાં જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું.

જયપુરનું રાજ્ય જોધપુરના રાજ્યથી ક્ષેત્રફળમાં અડધું છે, પણ તેમાંની વસ્તી (૨૩,૨૯,૦૦૦) જોધપુરના રાજ્ય કરતાં વધારે છે. એની રાજધાનીનું નગર **જયપુર** (૧,૨૧,૦૦૦) જયસીંગ બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૨૮માં વસાવ્યું હતું. એ શહેરના રસ્તાઓ તથા મકાનો એકસરખાં બાંધેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાંનાં જોવા લાયક શહેરમાંનું આ એક છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન તથા વેદશાળા જોવા લાયક છે.

ઉદેપુર અથવા **મેવાડ**નું રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૩,૯૩,૦૦૦ છે. રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉચ્ચ કુળના ગણાય છે; કારણ કે તેઓએ પોતાની બેટી કોઈ પણ મુસલમાન રાજાને લગ્નમાં આપી નથી. એની રાજધાની **ઉદેપુર** (૪૬,૦૦૦)માં રાજાનો મહેલ ધણોજ સુંદર છે. એની ઇશાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યનો જીની રાજધાની **ચિત્તોડ** છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઇલ પર એકલિંગજી મહાદેવનું દહેરું, અને તેનાથી થોડે છેટે શ્રી નાયજીનું વૈષ્ણવોનું જગત્રાનું મોટું ધામ છે.

બિકાનેરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી (૭,૦૦,૦૦૦) ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ અડધી છે. એનો રાજા જોધપુરના રાજાના વંશનો છે, કારણ કે જોધાના છોકરા વિકાએ **બિકાનેર** (૬૯,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૩૯માં વસાવ્યું હતું. ધણું ઉર્દૂ બોલવાથી આ રાજ્યના કુવાઓમાં પાણી નીકળે છે.

જેસલમીરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૦૦૦ ચો. મા. છે, પણ વસ્તી ઘણીજ ઓછી (૬૭,૦૦૦) છે. આ રાજ્યનો લગભગ બધો ભાગ રેતીનું રણ છે. રાજ યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ઇ. સ. ૧૧૫૬માં જૈસલ નામના રાજાએ જેસલમીર (૧૧,૦૦૦) નગર વસાવ્યું હતું. અહીં પણ ૨૦૦-૩૦૦ ફુટ જમીન ખોદ્યા પછી પાણી નીકળે છે.

મરત્તપુરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ થોડું (૧૯,૦૦૦ ચો. મા.) છે, પણ દેશ ફળદ્રુપ છે. આ જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની મરત્તપુર (૪૪,૦૦૦) આગ્રાની પશ્ચિમે આવેલું છે. મરત્તપુર શહેરનો માટીનો કિલ્લો ઘણો મજબુત ગણતો હતો. મરત્તપુર પાસે વીંગમાં રાજાનો મહેલ છે, તે હિંદુસ્તાનનાં સુંદર મકાનોમાંનું એક છે.

આજુ શિરોહીમાં એક માધલ ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થળ છે, આરસની ઘણીજ સુંદર કોરણીવાળાં જૈન દહેરાં માટે એ પ્રખ્યાત છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વે આવેલી આ એજન્સિ ૧૪૮ નાનાં રાજ્યોની બનેલી છે. તેમાં સિંધીઆનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એમાંનાં ૧૨૪ રાજ્ય તો એટલાં નાનાં છે કે તેમાંનાં કોઈનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો.મા. કરતાં વધારે નથી આ બધાં રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી ચારગણું છે, અને વસ્તી પણ ચારગણી છે. આ એજન્સિના એક ભાગમાં ગ્વાલીઅર : સિંધીઆનું રાજ્ય, અને પ્રાચીન માળવાનો ઘણાખરો ભાગ છે, અને બીજામાં યુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે આ બે ભાગો વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતની એક સાંકડી પટ્ટી (ઝાંસીનો મુલક) આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર નિલ્લો આ પટ્ટીને મળે છે.

આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ૬૦૦થી ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને એનો ઢોળાવ ઉત્તર અને ઈશાન તરફનો છે. વિંધ્યાચળનો ઉત્તરનો પ્રદેશ માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કહેવાય છે. યુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી મુલક છે, અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં મોટાં જંગલો છે. એમાં વિંધ્ય અને સાતપુઢા પર્વતો આવેલા છે. વળી કૈમુર નામની વિંધ્યાચળની એક શાખા

પૂર્વમાં ઇશાન તરફ જાય છે. નદીઓમાં નર્મદા, ઝીણ, અને ચંબલ છે. શાણુ નર્મદાના મૂળ પાસેથી નીકળી કૈમુરના ડુંગર આગળ અર્ધ ભંગાળામાં ગંગા નદીને મળે છે.

આ ભાગમાં વરસાદ ૩૦-૩૫ ઇંચ પડે છે. ઉત્તરમાં હવા ઉનાળામાં વધારે ગરમ, અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી હોય છે. દક્ષિણમાં ઉચ્ચ પ્રદેશને લીધે હવા સમઘાત છે. જમીન ઘણે ભાગે રસાળ છે. સાધારણ અનાજ ઉપરાંત આ ભાગમાં ઇંદોરની આજુબાજુ તમાકુ અને અફીણ થાય છે. આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે. વિંધ્યાચળની તળેટીમાંથી લોખંડ નીકળે છે. બુંદેલખંડ હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનીજો માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. સાતપુડા અને વિંધ્યાચળમાં ગોંડ અને બીલ જાતના અનાર્થ લોકો રહે છે, અને તેઓ પોતાની ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય રાજ્યો:-

રેવાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૩,૦૦૦ ચો. મા. છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૪,૦૦,૦૦૦ છે. આ રાજ્યમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની રેવા (૨૬,૦૦૦) છે.

પક્ષાતું નાનું રાજ્ય (૨,૬૦૦ ચો. મા.) બુંદેલખંડમાં આવેલું છે, અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

તહેરીનું રાજ્ય પણ (૨,૧૦૦ ચો. મા.) નાનું છે. આ રાજ્યનો રાજા બધાં બુંદેલ રાજ્યોમાં મોટો ગણાય છે. બુંદેલા રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો હતો, અને એ રજપુતો થરથી આ ભાગનું નામ બુંદેલખંડ પડ્યું છે.

ઈંદોરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૯,૫૦૦ ચો. મા. છે, અને તેના રાજા મરાઠા છે. એ રાજાઓ હોલ્કર નામે ઓળખાય છે. એની રાજધાની ઈંદોર (૯૨,૦૦૦) અહલ્યાવાદીએ વસાવ્યું હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮થી ત્યાં રાજધાની રાખવામાં આવી છે. મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના એજન્ટ દુ. ધ. ગવર્નર જનરલ આ શહેરમાં રહે છે. ઇંદોરમાં મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે એક કોલેજ છે.

મહુ (૨૯,૦૦૦) ઇદોરથી નૈર્ઋત્યમાં ૧૩ માઈલ પર અંગ્રેજી લશ્કરની ડાવણીનું સ્થળ છે.

મોપાલના મુસલમાની રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૭,૦૦૦ ચો. મા. છે. એ રાજ્યમાં ભેગમ અમલ ચલાવે છે. એની રાજધાની મોપાલ (૫૫,૦૦૦) છે. મોપાળના પોલિટિકલ એજન્ટ શહેરની પશ્ચિમે શિહુરમાં રહે છે.

ગ્વાલીઅરના મરાઠી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૯,૦૦૦ ચો. મા. છે, ને તેની વસ્તી ૩૧,૭૫,૦૦૦ છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં એ મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. એના રાજ સિંધીઆ કહેવાય છે. તેની રાજધાની ગ્વાલીઅર અથવા છટ્કર (૭૬,૦૦૦) છે. ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું. એ રાજ્યના ઉત્તરના ભાગમાં તાપ પડે છે, અને મુલક રેતાળ અને ડુંગરવાળો છે. દક્ષિણમાં ડક્કન (૪૦,૦૦૦) સિંધીઆને તાબે છે. ઉજ્જનની પાસે જુની ઉજ્જન નગરીનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશદ્રુત* ગણે છે. પશ્ચિમમાં નીમચ અંગ્રેજી લશ્કરની ડાવણી છે.

આ ઉપરાંત ધાર અને રત્તલામ એ બે નાનાં રાજ્યો છે.

નિજામનું રાજ્ય.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં મોટામાં મોટું એવું નિજામનું રાજ્ય આવેલું છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજ્યકર્તા નિજામને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્ય ગાયકવાડી રાજ્યથી દસગણું મોટું છે, અને વસ્તી (૧,૩૩,૭૪,૦૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યથી છ-ગણી છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિજામ-ઉલ-મુલક (રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર) નામ ધારણ કરીને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. નિજામના દરબારમાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેસિડન્ટ રહે છે.

આ મુલક દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ધણો ભાગ રોકે છે. એમાં કેટલાક પહાડો આવેલા છે, એમાં વાયવ્યમાં અબિન્ડા મુખ્ય છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, भीमा, અને તુંગમત્રા, એ મુખ્ય નદીઓ છે. તુંગભદ્રા જે

* શિક્ષકે રેખાંશદ્રુત વિષે સમજણ આપી નક્કશાનાં રેખાંશદ્રુત કયાંથી ગણવામાં આવે છે તે કહેવું.

તુંગ અને ભદ્રા એ બે નામની નદીથી બનેલી છે, અને જે કૃષ્ણાને મળે છે, તે તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે. મુંબઈ ખલાફાની બીમા નદી તુંગભદ્રાને મળે છે. રાજ્યની જમીન સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે, પણ કેટલાક ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે. રાગી, ખીજં અનાજો, રૂ, અને તેલી ખીયાં મુખ્ય પાક છે. ગોદાવરીની ધશાનની સરહદ પર દેવલાની મોટી ખાણો છે. એ ખાણો નજદીક વળી લોખંડની કાચી ધાતુ પણ નીકળે છે.

આ રાજ્યમાં લોકો ઘણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ પૂર્વમાં તેલુગુ, અને પશ્ચિમમાં મરાઠા લોક વધારે જોવામાં આવે છે. મુસલમાનો હુદુ, તેલુગો તેલુગુ, મરાઠાઓ મરાઠી, અને કાનડીઓ (નૈર્ઋત્યમાં) કાનડી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

હૈદરાબાદ (૪,૦૪,૦૦૦) નિઝામના રાજ્યની રાજધાની મુસ્લી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથું શહેર છે. શહેરમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. સિકંદરાબાદ અને બોલારામ હૈદરાબાદ પાસે લશ્કરી થાણાં છે.

ઔરંગાબાદ (૨૬,૦૦૦) વાયવ્યમાં અર્જિટા ડુંગર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઇલ પર દોલતાબાદ અથવા લેલગઢનો કિલ્લો છે. ઔરંગાબાદમાં ઔરંગઝેબની છોકરી બીબી મુકરબાનો રોઝો છે, અને તે તાજમહેલનો નમુનો છે.

ગાંધલકોંડા હૈદરાબાદની પશ્ચિમે સાત માઇલ પર જુની રાજધાની છે. એક વખત એ હીરાને માટે પ્રખ્યાત હતું.

વંગુલ તૈલંગણના રાજ્યની, **બીદર** (બેદર) મુસલમાની રાજ્યની, અને **કલ્યાણ** ચાલુક્ય રાજ્યની રાજધાનીનાં શહેર હતાં. **રાયચુર** (૨૨,૮૮૦) જી. આઈ. પી. રેલવે અને મદ્રાસ રેલવેનું જંકશન છે. **આસાઈ** ઐતિહાસિક શહેર છે. **હલોરા** અને **અર્જિટા** વાયવ્યમાં બૌદ્ધ તથા હિન્દુ લોકોનાં પહાડમાંથી કાતરી કાઢેલાં દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મહેસુર.

નિમ્નભના રાજ્યની દક્ષિણમાં આ મોટું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ જ્વાલીઅરના રાજ્ય જેટલું છે, પણ વસ્તી (૫૯,૦૦,૦૦૦) તે રાજ્યથી આસરે બમણી છે. દેશી રાજ્યોમાં આ એક સુધારામાં આગળ પડતું રાજ્ય છે. વાઇસરૉય તરફથી રેસિડન્ટ અહીં રહે ૪, અને તે પાસેના બ્રિટિશ કુર્ગ પ્રાંતોના ચીફ કમિશનર પણ છે.

આ ઉચ્ચ પ્રદેશની સપાટી દરીઆથી લગભગ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એનો ઉત્તરનો ઢોળાવ તુંગભદ્રા તરફ, પૂર્વનો પેન્નેર, ખાલાર, અને પન્નાર તરફ, અને દક્ષિણનો કાવેરી તરફ છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વધારે ડુંગરવાળો છે, એટલુંજ નહિ પણ તે જંગલોવાળો ને વરસાદવાળો છે. ઉંચાણને લીધે હવા ગરમ નથી, અને ઘણા ભાગમાં તો સમઘાત છે એની મુખ્ય પેદાશ રાગી છે, અને લોકોનો સામાન્ય ખોરાક પણ તેજ છે. બીજા પાકો ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, અને રૂ છે. પશ્ચિમ ભાગનો ડુંગરી ભાગ જે મલનાડ નામે ઓળખાય છે, તેમાં ખુંદ થાય છે જંગલમાં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડું, અને ચુખડ કૃત્તચ થાય છે. કોલર જિલ્લા તરફ પુષ્કળ સોનું નીકળે છે.

૪. સ. ૧૭૯૯માં ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે રાજ્ય જીતી જે આગલા હિંદુ રાજાને હૈદરે પદબ્રહ્મ કર્યો હતો તેના વંશના એક આળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. મહેસુરના રાજાને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવા લોકોના પ્રતિનિધિની એક સભા છે, પણ હાલ તો તેને માત્ર સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

મુખ્ય શહેરો:—

બાંગ્લોર (બંગલુર) (૨,૩૮,૦૦૦) મદ્રાસની પશ્ચિમે ૨૧૯ માઇલ પર મોટું શહેર છે. એ દરીઆની સપાટીથી ૩,૧૦૦ ફુટ ઉંચું છે, અને એની હવા ઘણીજ સારી ગણાય છે. ત્યાં વિધાની શોધખોળ માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. લશ્કરી છાવણીનું અને રેસિડન્ટના મુકામનું સ્થાન છે. સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ વણવાની મિલો પણ ત્યાં છે.

કોલ્હર (૩૮,૦૦૦) સુલતાન હૈદરઅલીની જન્મભૂમિ છે. હાલ ત્યાંની સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

મ્દેસુર (૮૩,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર બાંગલોરથી ૯૬ માઇલ પર નૈર્ઋત્યમાં છે. એની ઉત્તરે દસ માઇલ પર કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર શ્રીરંગપટ્ટણ ટીપુ સુલતાનની રાજધાની હતું. ત્યાંની હવા ખરાબ છે, તેથી શહેર ખંડેર હાલતમાં છે.

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાલ.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે. તેમાં નેપાલનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે, તે મોટામાં મોટું છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ સિંધ જેટલું છે, પણ વસ્તી સિંધ કરતાં વધારે છે. આ આખું રાજ્ય હિમાલયની તળેટીથી સરેરાશ ૫,૦૦૦ ફુટ ઉચું પર્વત ઉપરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં છે. એમાં હિમાલયનાં ઉંચાં શિખરો શ્વચ્છલગિરિ ને ઇવરેસ્ટ છે. ગોગ્રા, ગંઢકી, અને કુચી, એ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ પણ આ રાજ્યની સરહદમાં છે. પહાડોમાં કેટલીક ફળદ્રુપ ખીણો છે. નીચલી ખીણના ભાગમાં ખેડાણ લાયક જમીન છે. તેરાઈના જંગલમાં ડાંગર, અનાજ, તેલી બીજાં, અને તમાકુ થાય છે. વળી સાગ અને સીસમનાં લાકડાં પણ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લોકો ધણે ભાગે મોગલ (મોંગોલ) જાતના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઇ. સ. ૧૭૬૭માં જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી ત્યાં વધારે થઈ છે. ધણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી નોકરી બજાવે છે, અને તેઓ શીખ જેવા બહાદુર લડવૈયા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, બીજાં અનાજ, તેલી બીજાં, ઢોર, શણ, અને ચામડાં છે.

રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે. બ્રિટિશ રેસિડન્ટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અંદર હાથ ધાલતા નથી. આ રાજ્યની રાજધાની જાદમંડુ (૫૦,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું ખીણમાં આવેલું શહેર છે.

મુતાન.

મુતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિક્રીમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ કાઠિયાવાડ જેવું છે, પણ વસ્તી કાઠિયાવાડની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ છે. બ્રિટિશ રૈયત પર જીલમ કરવાના વાંકથી એનો કેટલોક મુલક ઇ. સ. ૧૮૬૩માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. એની રાજધાની પુનાચા દાર્જિલિંગની ધશાનમાં ૨૦૦ માઇલ પર આવેલું છે. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે, અને ઊન, મીણુ, કસ્તૂરી, ઘોડા (ટર્ટુ) આ રાજ્યની નિકાસ છે. લોકો શરીરે મજબુત યાંધાના છે, અને જોઈ ધર્મ માને છે.

ફ્રેંચ સંસ્થાનો.

ફ્રેંચ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૨૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૨,૮૩,૦૦૦ છે. એનું મુખ્ય શહેર પોંડિચેરી કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેંચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે શહેરમાં પાંચ મિલો છે. પોંડિચેરી (૧,૮૫,૦૦૦) ઉપરાંત બીજાં ચાર સંસ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં છે-ચંદ્રનગર (૨૫,૦૦૦) હુગલી નદી પર, કારીકલ (૫૭,૦૦૦) કાવેરીના મુખ પ્રદેશમાં, ચામાન (૫,૦૦૦) ગોદાવરીના મુખ આગળ, અને માદ્રી (૧૧,૦૦૦) મલખાર કિનારા પર. આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ મગફળી, સુતરાઉ કાપડ, અને ચોખા છે.

ફિરંગી સંસ્થાનો.

ફિરંગી સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે. એમાં ત્રણ સંસ્થાનો કીચ, લક્ષણ, અને મોજા પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલાં છે (જુઓ મુંબઈ ઇલાકો). આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ નાળિયેર, માછલાં, અને સોપારી છે.

સિકોન.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન, સિંહલદ્વીપ, કે લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે; પણ તે હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયની સત્તા નીચે નથી. ઇ. સ. ૧૭૯૬માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુ પરનાં વલંદા સંસ્થાનો વલંદા પાસેથી લઈ મદ્રાસ પ્રધાનમાં જોડી દીધાં હતાં, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં એને હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયની સત્તા

નીચેથી કાઢી એનું 'કાઉન કૉલોનિ' કરવામાં આવ્યું હતું. આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી સવાગણું છે, અને વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢગણી છે.

આ ટાપુના દક્ષિણ ભાગનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને તે પર ઉંચા પર્વતો અને શિખરો આવેલાં છે—પેટ્રા તાલા ગલા પર્વત (૮,૨૦૦ ફુટ), અને સામનિહા શિખર (૮,૪૦૦ ફુટ). કિનારાનો અને ઉત્તરનો પ્રદેશ નીચું અને સપાટ મેદાન છે.

આ ટાપુ પર નૈર્ઋત્યનો વરસાદ હિંદુસ્તાનમાં પડે તે અગાઉ પડે છે, અને તે નૈર્ઋત્ય ભાગ પર વધારે પડે છે ઉત્તર ભાગની હવા કણાટકની માફક સુકી અને ગરમ છે. નૈર્ઋત્ય કિનારાથી હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. અહીં ઘણા ભાગમાં પહેલાં જંગલ હતાં. હુંગર ઉપર અને નૈર્ઋત્ય કિનારા પર હજુ વનસ્પતિ ઘાટી છે. જંગલમાં તજ પુષ્કળ થાય છે, અને તે ઉપરાંત કીમતી ઇમારતી લાકડું થાય છે. જંગલમાં હાથી, ચિત્તા, અને રીંછ જોવામાં આવે છે. આ બાબુએ અગાઉ ખુંદ મોટી પેદાશ હતી, પણ તેને બદલે હાલ આ મુખ્ય પેદાશ છે. એ ઉપરાંત સિકોના, કેકાઉ, અને તમાકુ થાય છે. અનાજમાં ચોખા મુખ્ય પાક છે. માછીક વગેરે કીમતી ખનીજો, પ્લમ્બેગો, અને મીઠું એ મુખ્ય ખનીજો છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે, અને કિનારા પર પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ ટાપુમાં સિંહલી લોકોની વસ્તી વધારે છે. ઉત્તરમાં તામીલ બાષા બોલનારા લોકો વસે છે. વસ્તીના અધ્યા ભાગ કરતાં વધારે લોક બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. એની મુખ્ય નિકાસ ચા, ખુંદ, નાળિયેર, કોપરાં, કોપરેલ, કાથાનાં દોરડાં, સિકોના, રબર, કોકો, તજ, એલચી, પ્લમ્બેગો, એબનિ, સોપારી, અને વેનિલા છે.

આ ટાપુનો ઉપરી ગવર્નર કહેવાય છે, અને તેને રાજકાજમાં મદદ કરવા પાંચ સભાસદની મંડળી, અને કાયદા બાંધવાના કામમાં ૧૮ સભાસદની મંડળી છે. ઇ. સ. ૧૮૧૫માં કાંદીના રાજને ગાદીએથી ઉઠાડી આખો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

હજુઓ ભૂગોળ ભાગ બીજો, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

મુખ્ય શહેરો:—

કોલંબો (૨,૧૧,૦૦૦) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. એ બંદરેથી ચા, ખુંદ, કોપરેલ, અને તજ ચઢે છે.

પોર્ટબ્લેગાલી (૪૦,૦૦૦) કોલંબોની ગોદી તૈયાર કરવામાં આવી તે અગાઉ મોટું બંદર હતું. **ત્રિકોમાલી** (૧૧,૦૦૦) દરિઆઈ લક્કરી વહાણનું મુખ્ય મથક છે, અને **જાફના** (૪૦,૦૦૦) ઉત્તર કિનારે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર કરનારું સ્થળ છે. **કાંચી** (૩૦,૦૦૦) સિંહલી દેશી રાજની રાજધાનીનું નગર હતું.

માલદીવ-સિલોનની પશ્ચિમે ૫૦૦ માઇલ પર પરવાળાંના ટાપુને સમૂહ **માલદીવ** નામે ઓળખાય છે. લાંના રાજ સિલોનના ગવર્નરના તાબા નીચે છે. લાંના રહેવાસી તેમજ રાજ મુસલમાન છે. ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

